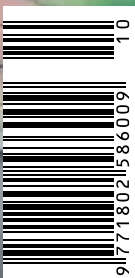

УКРАЇНСЬКИЙ ЖУРНАЛ
10|2023

UKRAINE
FOR EVER

Умом Россию не понять? (9/2010)	3
Наталія Яковенко: «Елітарний стан, у руках якого можливість мобілізувати маси...» (11/2008)	8
Мирослав Попович: «В історії завжди є вибір. Про це варто пам'ятати і тепер, тому важливо... за кого віддаємо бюлетень під час виборів» (11/2007)	14
Відкриваючи правду про голод 1932–1933 років в Україні (11/2007)	17
Загинули не тільки люди, а весь цивілізаційний прошарок (11/2011)	28
Константи Геберт: «Те, що євреї закидають Польщі як державі, у випадку з Україною стає звинуваченням українців як народу» (10/2009)	32
Мої чотири України з тисяч можливих (1/2008)	43
Українська незалежність залишається стратегічним компромісом (7/2011)	48
Жодні шанси не втрачені (7/2011)	51
Ми дуже цікаво прожили ці двадцять років (7/2011)	53
Євген Марчук: «Мені довелося займатися навіть прямим блефом» (7/2011)	54
Дисент, засмічений національними вимогами (2/2010)	61
Володимир Горбулін: «Держава, яка не бачить на 3–4 роки вперед, це сліпа держава» (7/2008)	65
Український кібернетичний прорив (9/2011)	72
Жити в різних світах (1/2013)	78

Наш читачу!

У цьому номері ми вирішили озирнутися на історію нашого видання і нагадати собі й читачам важливі статті та розмови, які були опубліковані на сторінках «Українського журналу» впродовж перших десяти років його існування. Робота ця виявилася напрочуд зворушливою. Ми свідомо зосередилися на матеріалах, які з'являлися на сторінках нашого журналу до початку російсько-української війни, аби побачити і зрозуміти, як еволюціонували українські політичні дискусії і думки в країні, яка від проголошення незалежності невпинно рухалася до російсько-української війни.

Прочитавши запропоновані в цьому номері статті, ви, можливо, — як і ми — відчуєте, що українські інтелектуали свідомо чи підсвідомо розуміли небезпеки й виклики, які стояли і стоять перед народом України й українською державою — навіть попри те, що нікому не дано було бачити майбутнього (зокрема того, що настало у 2014 році), знання історії та участь у важливих для України подіях дозволили їм уже тоді помітити основні тенденції. Сьогодні їхні слова, можливо, резонують більше ніж резонували тоді. А можливо, спонукають до глибшого розуміння ситуації.

Чи змінилася росія з умовного 1839 року? Чи стала вона менш брехливою і чи перестала всю свою енергію витрачати на імітацію цивілізованого світу, водночас не приховуючи бажання той світ знищити? Чи стала вона менш жорстокою, аніж

була під час Голодомору? Скільки всього встигла зруйнувати та росія на землі, яка могла би бути раєм?

Наскільки вірною є думка про те, що в українців не було шляхти? Чи справді найбільш слабким місцем українського народу є його еліта й чи правильних людей називаємо ми елітою?

Скільки України існує і чи ця її різнобарвність є проблемою або ж перевагою? Чи розуміємо ми, наскільки важливим для проголошення незалежності України було поєднання непоєднаних, на перший погляд, середовищ? І наскільки усвідомлюємо, як нелегко далася незалежність Україні навіть у 1991 році?

Усіма цими питаннями ви зможете ще раз задатися, а можливо, і знайти відповіді на них, читаючи цей номер. Вам відповідатимуть такі неординарні особистості, як Мирослав Попович, Наталія Яковенко, Євген Марчук, Володимир Горбулін, Йосиф Зісельс, Олександр Бойченко.

І на завершення пропонуємо есеї Володимира Єрмоленка, у якому рівно за рік до початку російсько-української війни він намагається відповісти на питання: що залишається в людей, які живуть в епоху великих катастроф, «коли руйнується все, коли все стирається». Він згадує слова Юрія Шереха-Шевельова: «[В] години розпаду імперії закони теж розпадаються, пробуджується в людях звіряче, пробуджується і власне людяне й людське».

І саме цього ми є свідками. І жодні шанси не втрачено.

За «Український журнал» — Ленка Віх

Умом Россию не понять?

№ 9/2010

Олександр Бойченко, Київ

Фото: Богдан Копчак, В'ячеслав Раєвський

Щиросердо зізнавшись на сторінках «Українського журналу» в таких смертних гріхах, як прихована відраза до гомосексуалістів, відвертий расизм і послідовний східноукраїнський сепаратизм, гадаю, заслужив нарешті право сказати про себе і щось хороше. То ось воно: я — русофоб. Причому не якийсь там, не знати який, а печерний.

Русофоб трохи поміркованіший почав би з того, що не буває поганих народів, згадав би про світові досягнення російської культури і щойно після всіх реверансів сказав би, що йому лише не до вподоби, наприклад, російське самодержавство або російський комунізм, або окремі прояви російської душі, або ЧК–НКВД–КГБ–ФСБ... втім, про російську душу вже було. Але не я. Бо те найважливіше, що я міг би сказати про Росію, у принципі, вже сказав про неї під час Варшавського повстання польський письменник Анджей Бобковський: «Я від початку якнайчастіше вживаю слова “Росія” і “росіяни”, бо тут зовсім не йдеться про комунізм, про зміну устрою. Це все надбудови — сутністю є Росія, споконвічна Росія, яка настільки не знає і не розуміє поняття “свобода”, що не потребує її... Я ненавидів їх завжди, змалечку, і сьогодні ненавиджу їх настільки “чисто”, наскільки “чистим” є їхній цинізм. Ненавидіти не можна, але, мабуть, часом бувають ненависті настільки виправдані, що відмова від них була б відмовою від самого себе».

Власне, як і для Бобковського, для мене Росія — це не така чи сяка влада, не гірший чи кращий режим, але, з іншого боку і не «Євгеній Онєгін» з «Лебединим озером». Росія для мене — це передусім певний спосіб освоєння життєвого простору. І саме цей спосіб — безглуздий і безпощадний — я ненавиджу гуртом, незалежно від епох, царів і видатних діячів культури.

Божевільні філософи

Ні, звичайно, декого з їхніх мислителів і митців я дуже люблю. Навіть багатьох. Зокрема — Чаадаєва, автора «Філософічних листів», у першому з яких були такі

слова: «Сначала дикое варварство, затем грубое суеверие, далее иноземное владычество, жестокое и унижительное, дух которого национальная власть впоследствии унаследовала... Одинокие в мире, мы миру ничего не дали, ничего у мира не взяли, мы не внесли в массу человеческих идей ни одной мысли, мы ни в чем не содействовали движению вперед человеческого разума, а все, что досталось нам от этого движения, мы исказили». За що «височайшим» указом ці листи було забороно, а самого філософа оголошено божевільним.

В Росії народжувалися генії, які зробили б честь будь-якій культурі, ось тільки сама Росія зазвичай відплачувала їм як не смертною карою, то каторгою, як не засланням, то анафемою.

Це правда: в усі часи в Росії знаходилися люди (від митрополита Філіпа Колічева до академіка Андрія Сахарова), гідні звання загальноросійських моральних авторитетів — якби лише російський загал хоч трохи цікавився їхніми моральними імперативами. І так само, принаймні впродовж XIX–XX століть, в Росії народжувалися генії, які зробили б честь будь-якій культурі, ось тільки сама Росія зазвичай відплачувала їм як не смертною карою, то каторгою, як не засланням, то анафемою.

Відтак: чи повинен я дякувати Росії за її геніїв? Чи повинен я дякувати їй, скажімо, за мого улюбленого Лермонтова, який, виїжджаючи на Кавказ, писав: «Прощай, немытая Россия, Страна рабов, страна господ, И вы, мундиры голубые, И ты, им преданный народ»? Або за не менш улюбленого Чехова з його полікарськи точним діагнозом: «Вы взгляни-

те на эту жизнь: наглость и праздность сильных, невежество и скотоподобие слабых, кругом бедность невозможная, теснота, вырождение, пьянство, лицемерие, вранье». Зрештою, дякувати Росії — це дякувати кому? Нахабним мундирам чи «скотоподобно» відданому їм народу, який, хоч би й мав вибір, все одно масово голосує за ці гебістські мундири та витрачає під їх орудою всю свою енергію на спаскудження все нових і нових прилеглих територій?

Жити чи не жити разом

Тут би, може, годилося поговорити про середню швидкість поширення нашою планетою пухлини «русского мира» від часів Івана Грозного і спробувати приблизно підрахувати кількість її — цієї пухлини — жертв. Так я спочатку і збирався зробити. Але раптом знайшов на російськомовному естонському сайті (<http://rus.delfi.ee/projects/opinion/article.php?id=31758637>) менш кровожерний, зате, так би мовити, з художнього погляду більш вражаючий приклад. Під вказаним лінком міститься дискусія між естонцем Маргусом Оясалу і росіяночку, яка мешкає в Естонії, Маріною Філатовою на тему «жити чи не жити разом». Своєрідна довершеність наведеного товаришкою Філатовою доказу поганого ставлення естонців до росіян не дозволяє викинути з нього ані слова.

Отже: «Недавно ко мне приезжали в гости московские друзья. Они отметили сразу невежливость эстонского населения по отношению к русским. Например, они сидели на уличной площадке одного из ресторанов на улице Виру в Таллинне. Рядом, за соседним столом, веселилась компания, причем они разговаривали не по-русски. Мои гости сделали им замечание: невежливо в присутствии людей, не понимающих чужого языка, разговаривать на иностранном, ведь это мог быть разговор, оскорбительный для москвичей. Но эстонцы, а это были именно они, ответили, что они говорят на родном,

а не иностранном языке. Они не поняли сути: так как мои гости не владели местным наречием, то со стороны гуляк было бы простой данью вежливости и в согласии с правилами гостеприимства перейти на русский. Но они поступили по-хамски и продолжали свои разговоры не по-русски. Моим друзьям пришлось покинуть это заведение, где по отношению к ним был проявлен чванливый национализм. Тем более, и официантка разговаривала с ними со скрытым вызовом и с явственным нарочитым акцентом».

Тільки не кажіть мені, що не всі росіяни такі. Я знаю, що не всі. Я знаю, що Сергій Ковальов чи Валерія Новодворская так би не вчинили. Однак проблема в тому, що «пересічний громадянин» путінської Росії сприймає людей на кшталт Ковальова з Новодворською десь так, як Ніколай І сприймав Чаадаєва. Крім того, серед інших народів я взагалі не можу собі уявити чогось подібного. Я навіть не можу собі уявити німецького есесівця, який у роки війни увійшов би до естонського (українського, польського, чеського і т.д.) ресторану і почав би вимагати від незнайомих людей за іншим столом, щоб вони перейшли на його мову. Одне слово, як писав знаний царський холуй і «шістка» шефа жан-дармерії Бенкендорфа Фьодор Тютчев:

Умом Россию не понять,
Аршином общим не измерить:
У ней особенная статья —
В Россию можно только верить.

Щоправда, Тютчев трохи переплутав: якраз повірити в ту суміш лицемірства, жорстокості й ідіотизму, з яких і складається російська «особенная статья», людині сторонній майже неможливо. Тоді як «понять умом» її зовсім не складно — досить хоч трохи, на відміну від багатьох нинішніх «світових лідерів», маги того «ума». Автор славнозвісних мемуарів «Росія 1839 року» Астольф де Кюстін його безперечно мав — і залишив нам, за словами Герцена, «самую заниматель-

ную и умную книгу, написанную о России иностранцем».

Головні висновки, яких дійшов маркіз де Кюстін, анітрохи не втратили своєї актуальності й сьогодні. Наприклад, щодо тотальної брехливості Росії, яка є значно небезпечнішою за найдикішу Азію, бо дбає не про те, щоб справді стати цивілізованою країною, а лише про те, щоб переконати Європу у своїй європейськості, тож кидає на цю перманентну окупаційну операцію весь арсенал своїх дипломатично-шпигунських засобів. І що цікаво: як правило, Росії досить легко вда-

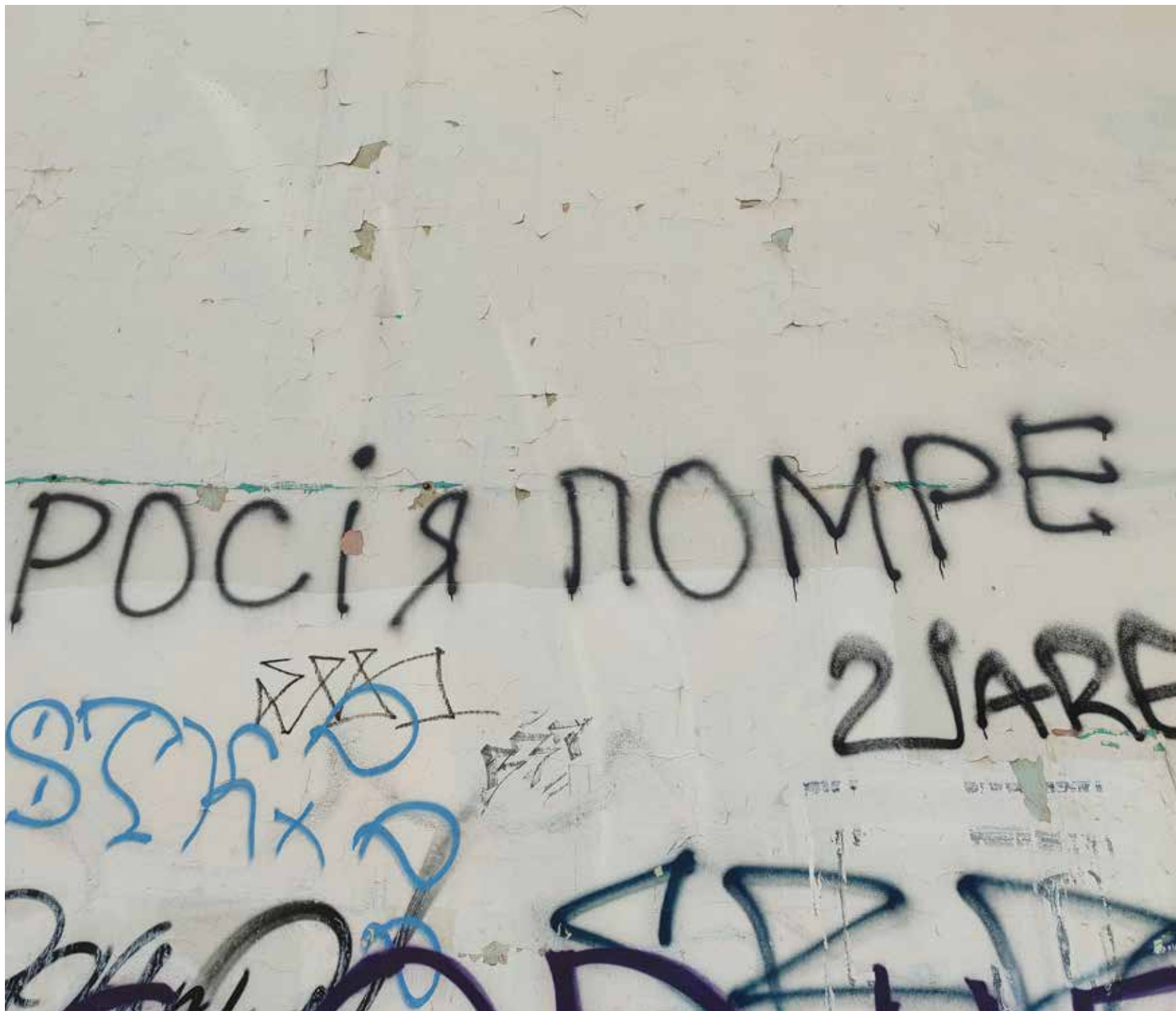
А чи Україна набагато краща за Росію? Ні, не набагато. А невдовзі, судячи з усього, стане взагалі не кращою. Або й гіршою, адже епігонські витвори, та ще й змайстровані руками олігофренів, апріорі поступаються найнікчемнішим оригіналам.

ється обманювати наївну дурочку-Європу. Також де Кюстін миттєво зрозумів принцип замкненого кола, за яким у Росії співіснують влада й народ: «Ніде, крім Росії, не міг би виникнути подібний державний устрій, але й російський народ не став би таким, яким він є, якби жив за іншого державного устрою». І далі: «Під'яремний народ завжди гідний свого ярма: тиранія — це витвір покірного їй народу».

Цитувати проникливого маркіза можна до нескінченності, але — саме на підтвердження його проникливості — варто загадати бодай міркування де Кюстіна про можливе майбутнє Росії. Основних варіантів цього майбутнього маркіз бачив два: або найстрашніша в історії революція, або нове нашестя на Європу східних варварів, які попри стан постійного рабського приниження вдома (а точніше, внаслідок цьо-

го стану) в глибині душі зневажають європейську цивілізацію і мріють про світове панування. Що ж, де Кюстін помилився лише в одному: він не припускав, що Росія здатна реалізувати обидва варіанти разом. Але в чому він мав рацію на сто відсотків, це в заключних словах книги: «Треба жити у цій пустелі без спокою, в цій тюрмі без відпочинку, яка називається Росією, щоб відчути всю свободу, надану народам в інших країнах Європи, хоч би який там був заведений спосіб правління... Завжди корисно знати, що існує на світі держава, в якій щастя немислиме, бо за самою своєю природою людина не може бути щасливою без свободи».

Уявний опонент міг би в цьому місці запитати: «А чи Україна набагато краща за Росію?». Ні, не набагато. А невдовзі, судячи з усього, стане взагалі не кращою. Або й гіршою, адже епігонські витвори, та ще й змайстровані руками олігофренів, апріорі поступаються найнікчемнішим оригіналам. Просто у нас сьогодні тема — Росія, тож про неї й мова. Але щоб зовсім не залишати того уявного опонента без відповіді, притягну наостанок — замість такої ніби притчі — епізод із роману Симо Мраовича «Константин Богобоязний». За сюжетом заголовковий герой заходить до бару і зустрічається там із не надто тверезим хорватським націоналістом на прізвище Дідо. Серед іншого Дідо каже: «Чи ти знаєш, який народ на всьому світі я найбільше ненавиджу, окрім сербів, звісно, бо їх я ненавиджу найбільше... Усім оцим старим, хворим і зраним серцем, окрім сербів, найбільше на світі я ненавиджу хорватів. Ненавиджу хорватів усією душею, бо вони брехуни, запродавці й зрадники... Але зрозумій мене правильно, сербів я ненавиджу ще більше». Трапляється інколи чоловікові й напідпитку висловити тверезу думку.

Наталя Яковенко: « Елітарний стан, у руках якого можливість мобілізувати маси...»

№ 11/2008

Розмовляв: **Роман Кабачій**, Київ

Фото: **Кирило Хайлов**

Коли у науковому дискурсі йде мова про пізнє українське середньовіччя, Наталі Яковенко немає рівних. Раніш говорилося, що на Запорозжжі побувала єдина жінка — Олена Апанович, «українська націоналістка» білоруського коріння. Нині до неї долучилася й професор Могилянки Наталя Яковенко. Проте вона не просто захоплена козаками, вона шукає поміж них шляхту — еліту козацької нації.

Чому було вигідно говорити, що в Україні не було шляхти?

На це питання відповідь нескладна — вся українська радянська ідеологія, в тому числі наукова, спиралася на засади єдиновірного російсько-радянського вчення, де основою основ і деміургом історичного процесу були пригноблені маси, нижчі класи тощо. Це з одного боку. З іншого, безкласове українське суспільство легше абсорбувалося у загальноімперську схему розвитку. Уся марксистсько-ленінська ідеологія вибудовувалася на іншуванні ворога. Ворогів було два: внутрішній — експлуататорські класи, і зовнішній — Захід без винятку. Шляхта завжди «зраджувала, пригноблювала, експлуатувала».

Які, на вашу думку, переваги і недоліки народів, що мали свою шляхту?

Не знаю, у чому могли би бути недоліки — були переваги. Це елітарний стан, у руках якого можливості освіти, можливість мобілізувати ту саму масу. Таке суспільство, яке мало свої елітарні стани, легше надавалося на різноманітні форми мобілізації, в тому числі соціальної боротьби.

Коли в Україні хтось згадує про шляхту, спливає слово «гонор». На чому базувався гонор української шляхти?

Як і будь-якої іншої, — це питання рицарської категорії честі, усталеної в часах формування рицарства, у середньовіччі. Вона

зобов'язувала бути вірним слугою своєму володарю, бути милосердним до слабшого, спонукала до шляхетних учинків на користь своєї батьківщини, свого народу. Інша річ, що ми дещо звикли до польського звучання слова «гонор», «честь». Передовсім тому, що в російській гуманітаристиці дані поняття наприкінці XIX ст. отримали негативну конотацію. Пов'язано це було із глибокою ворожістю Російської імперії до польського фактору, і всього, що із ним асоціювалося. Усе негативне, що у Польщі відбувалося, легко можна було списати на амбіції, гонор польської шляхти. У російській літературі класичним смішним персонажем був польський шляхтич. Він був «гонористим», що означало негативний. Розумілося це не як «рицарська честь», а як «пиха».

Перехід багатьох українських шляхтичів та їх нащадків на службу росіянам не сприймався ними як зрада

свого народу, краю — Малоросії?

Ступаємо на площину т.зв. подвійних лояльностей, до держави та її володаря, і лояльностей модерного характеру — до народу та батьківщини, поняття яких існувало вже у добу романтичного націоналізму. І якщо розглядати цю категорію через призму ідеології, мислення, думання часу, коли творилися нації у XIX ст., то звісно, можемо закинути шляхті зраду національних інтересів. Але коли поглянути в домодерний час, коли ще не існувало націй у новітньому значенні слова, не існувало національних інтересів, не існувало батьківщини у сенсі території народу, який на ній живе, незалежно від приналежності до того чи іншого стану...

Чи не хочете ви сказати, що приміром, війну Хмельницького не пов'язуватимемо зі шляхетським станом? Чому? Шляхти було чимало в козацькому війську, величезна її кількість залишила-

ся потім в Гетьманаті, на Лівому березі, — вони поховали усі свої герби, поки це було не на часі, а потім наприкінці XVII ст. вже можемо визначити, хто до якого герба належав, вони цього не соромляться, а вже у XVIII ст. називають себе шляхтою. А коли відбувається легітимація росіянами шляхетського стану, то взагалі спостерігаємо процес усталення родоводів, набування гербів, родовідних книг тощо. У війську Хмельницького їх було тисячі, особливо, коли йдеться про т.зв. окраїнну шляхту прикордонних воєводств, вона ко-

Етнічно шляхта була дуже строкатою. «Найчистішою» у плані руськості була Волинь. Київщина і Поділля були тюркізовані через осілий степовий елемент. Чернігівщина почала освоюватися Річчю Посполитою лише в 1618 р., і там за ленним правом надавали шляхетство дуже різним людям. Якщо говорити про західніші воєводства, — Белзьке, Руське, — там очевидно польський елемент був дуже сильним.

закувала завжди, була зв'язана з козацьким світом. Коли почалася війна, виникла велика маса т.зв. інзулентів — кажучи сучасною мовою, біженців. Багато кому не залишалось іншого виходу.

Чи можна припустити, що стосунки зі своїм народом шляхтичів руського походження були кращими, ніж шляхти польського, мазурського походження?

Не абсолютизуючи, можемо таке припу-

стити. Етнічний фактор відігравав свою роль. Йдеться не про великих магнатів, які тут і не жили, а про їхніх «слуг». Бо відомо, що на етнічному ґрунті конфлікти спалахували. Траплялися звичаєві, поведінкові непорозуміння, які спостерігалися постійно — починаючи з корчми, де могли посміятися з твоєї вимови, до боротьби за той кавалок землі, що ти мав, як у випадку Хмельницького.

Чи багато було в історії казусів, спричинених шляхетським гонором?

З позицій XXI ст., безперечно, навіть шляхетські поєдинки виглядатимуть смішно. Шляхта, задіяна у військових походах, заробляла собі на них славу і хліб, робила собі у такому специфічному війську, яке мала Річ Посполита, кар'єру. У XVII ст. шляхтичеві ніби й платять гроші за службу, з іншого боку, парадоксально, це його обов'язок честі. Шляхетські щоденники того часу переповнені згадками про поєдинки. Один пише: «Планида така сьогодні була...», за день в його оточенні відбулося 17 поєдинків. Слово за слово, не такий погляд... Ми розв'язуємо конфлікти в інший спосіб, нам смішно, хоч та реальність була радше сумною. Нормальним явищем було поняття шляхетського расизму — переконаність у тому, що у шляхтичеві тече інша кров. Що простолюдин за означенням не може мати честі, не може прагнути до слави і т.д. Що між одними й іншими лежить прірва. Збереглася кумедна, як на сьогодні. картотека, зібрана впродовж 20 років одним шляхтичем Краківського воєводства. Вона мала засвідчити, хто присвоював шляхетство незаконно. Мої студенти дуже любляють за нею визначати «правдиві» ознаки шляхти. Якщо не знаходимо якоїсь плітки на кшталт «украва титул» чи «батько був мельник», або він «байстрюк ксьондза» чи ще щось подібного, то хоча б «він говорить шепеляво», так як хлопці говорять, чи він такий чорний, чи грубий, чи недбало одягнений, що відразу видно — він не шляхтич. Маємо справу з масою шляхетських упереджень.

Чи українська шляхта мала в даному сенсі якісь ментальні особливості?

У цьому питанні — ні. Термін шляхетського расизму запровадив польський соціолог Анджей Зайончковський, це досить влучне і сміливе поняття. У зв'язку з цим виникає ціла козацька проблема, оскільки їх рахують рицарським людом, але повноту шляхетських прав за ними визнати не хочуть. У козаках тече хлопська кров, але ж вони ніби рицарі!

Можливо, ще є певні особливості — читаючи поему «Бояриня» Лесі Українки, маємо приклад чорного й білого...

Аж так, то ні. Це залежить від соціального масштабу шляхти. Нібито, за поняттями Речі Посполитої, усі шляхтичі рівні. Але яка може бути рівність між володарем усієї Волині і тим, хто йому носить черевики? Тож та засада рівності діяла формально — були рівні, майже рівні, менш чи більш

рівні... То великі соціальні групи, а не монопольний шляхетський стан. На папері рівність, але є група магнатів із величезними статками, які з діда-прадіда засідають у Сеймі і Сенаті, займають урядницькі пости. Є група міцної середньої шляхти, достатньо незалежної, вона заправляла на місцях у системі шляхетського земського самоврядування. Є група дрібномаєткової шляхти, яка ледве зводить кінці з кінцями. Якщо мають одного сина, то ще виживе, а коли семеро, то мусять розсипатися межі людьми — служити у війську, в канцелярії, на магнатському дворі. Є, врешті, безземельна шляхта, яка взагалі лише служить.

У часи, коли руська та польська шляхта змішувалась аж до теренів Лівобережжя, чи можна говорити про домінацію одного чи іншого етнікуму в цих групах? Себто, чи була це українська шляхта?

З крові у більшості це таки були українці, хоч українською могли тоді називати лише шляхту окраїнних воеводств (Брацлавського, Київського і Чернігівського). Етнічно шляхта була дуже строкатою. «Найчистішою» у плані руськості була Волинь. Київщина і Поділля були тюркізовані через осілий степовий елемент. Чернігівщина почала освоюватися Річчю Посполитою лише в 1618 р., і там за леним правом надавали шляхетство дуже різним людям. Якщо говорити про західніші воеводства, — Белзьке, Руське, — там очевидно польський елемент був дуже

Цікавою є велика кількість дрібної шляхти. Вона перетікає то в козацький світ, то у корчмах з селянами п'є і б'є. Це «самі собі пани», як їх називали, у них могла бути земля, але не було підданих.

сильним. Не тому навіть, що під Короною ці землі були найдовше — коли поляки туди прийшли у XV ст., чимало землі було порожньої. Влада її використала у військовій колонізації, для захисту від ногайців. На Волині ця тактика не пригодилась, оскільки було повно русинів.

Коли історик починає думати про шляхту, які її роди спливають у пам'яті?

Само собою, ті, що були виразнішими, помітнішими. Передусім князі — декілька родин, така собі аристократія з аристократії, «перебрані» роди. Їх дуже небагато. Коли йдеться про т.зв. середньопанські міцні родини — було на Волині кілька цікавих, що відіграли свою роль у релігійних рухах, скажімо, Чапличі, Кирдеї, Мойські, Гулевичі. Ці люди постійно на виду — це посли до Сейму, присутні в місцево-

му самоврядуванні, лідери шляхетських угруповань. Потім деякі з них зроблять кар'єру при російському дворі, приміром, Вільгорські, родовим гніздом яких було село Вільгір на Волині. Отримали графський титул, навіть в біографії Шевченка можна їх зауважити. Деякі емігрували в Австрію, ті ж Чапличі. Деякі розпоршилися, як Гулевичі, їх зустрічаємо повсюдно, на Київщині — Немиричі, ми їх знаємо через Юрія Немирича, але й він мав досить значних предків. Цікавою при цьому є велика кількість дрібної шляхти. Вона перетікає то в козацький світ, то у корчмах з селянами п'є і б'є. Це «самі собі пани», як їх називали, у них могла бути земля, але не було підданих.

Це правда, що Тарас Шевченко походив з роду дрібної шляхти — Грушівських?

Цілком може бути. Цих Грушівських на Правобережжі було намішано у величезних кількостях. Для російського уряду це було страшною проблемою — на яких підставах могло існувати отаке «шляхетське» село? Їх земля не була їхньою власністю. Землю вони тримали «під службу» у певного магната, з діда-прадіда-прапрадіда. Служили тоді, коли це дійсно було треба — з XVII ст. і раніше. «Служили конем» — це означало, що за покликом володаря треба було йти на війну, чи на допомогу королю. Особисті війська магнатів були величезними — Острозькі при нагоді могли виставити до 15 000 шляхти. Так само Ярема Вишневецький тільки на Лівобережжі зібрав у час Хмельниччини 15 тис. контингенту. Ці шляхтичі отримували від володаря «під службу» село, потім приймали по цьому селу прізвище, ніхто їх звідти не гнав. Коли відпала потреба у їхніх «конях», бо з'явилась регулярна армія, «служба» цих сидячих на землі шляхтян набрала химерної форми «поклонів», чесної данини. Приміром, були зобов'язані носити на Різдво до панського двору гуску. У Російській імперії такого не уявляли. Хоч і дрібна, ця шляхта залишалася

шляхтою, залишалася шляхетська честь, вони ходили до церкви взуті, не мішалися з селянами у шлюбах, хоч були повністю етнізовані, тут немає мови польських сіл. У релігійному плані — хто у православних перетворився, хто католиком залишився, тут як кому повезло. При цьому зберігали шляхетську свідомість, цілі шляхетські гнізда — на півдні Київщини, на Житомирщині, на Овруччині, на Поділлі. Російська влада намагається ту дрібноту пересіяти, змушуючи довести шляхетськість. Частину декласували, відсіяли, що з рештою робити — невідомо, а вони — потужний елемент польського визвольного руху. Кинь ключ, і все — вони ненадійні. Їх і виселяли, і переселяли, і розселяли, перетворювали на «одnodворцев», і позбавляли звання, про це досить непогано написав Даніель Бовуа. Це тривало доти, поки наприкінці XIX ст. земля не перетворилася на товар. І тоді їхні патрони перестали бути зацікавленими, щоб самим викинути цю землю — продати, засвоїти, індустріалізувати.

Чому наш народ не зміг ужитися з поміщицько-дворянським елементом?

Передусім через селянську мрію на землю. Анархічний селянський бунт зносить усе на своєму шляху. Хоча не завжди аж так прямолінійно виходить, як то пишуть в історії. Та сама Хмельниччина: здається — палили, різали панів. Переглядаєш свідчення, бачиш різне у джерелах: «мене взяв підданий і сховав у городі, як був хлопчиком», або «селяни сказали, що я їхній син». Принаймні відомо, що стихійна маса була шалена, тим більш, що більшість панів виїздили перед бунтом. Ми не знаємо фактів з початку XX ст. кривавої розправи з родиною пана, останні з родинами покидали свої маєтки, які залишалися нічими. Панувало беззладдя і руйнування. Моя приятелька має яскраві спогади з села Пруси коло Рокитного — її дід був все життя «чесним-правильним», і не пішов, як усе село, грабувати садибу

Браницьких. Баба його гризла цілий день, і врешті він таки пішов, приніс дубові двері з комори. Баба була задоволена, а двері в коморі стоять і досі.

Чи можна по якихось рисах українців зрозуміти, що у їхній історії була шляхта? Чому нас зараховують, як словаків, до селянської нації?

Розумієте, традиція — річ хитка і аморфна. Її градусником не виміряєш. Якщо йдеться про історичну пам'ять, яка формується через підручник, фільм, культуру, то саме наша пам'ять є народницького плану. Вона оспівує масу, селян, народ. У ній практично немає достатньої кількості позитивних героїв з еліти. Ця традиція, започаткована в останній чверті XIX ст., використовується по сьогодні. Якщо глянути на історичні твори, підручники, всюди героїзація «громади в сіряках». Бачимо героїзацію цих персонажів. Якщо польська свідомість виросла на трилогії Сенкевича, де діють передусім шляхетські постаті героїв, а Сенкевич ненавидить не так український простолюду, як простолюду взагалі, анархічну сліпу масу. На шляхетській домінанті теж виростає міф польських повстань, їх незламного героїзму, то ж появляється глорифікація шляхетських постатей — від Костюшка починаючи. Хтось мусив зберігати польську ідею, поки російський цар топтав свободу. Ті ж «маткі польське», «велика французька еміграція» — усе це шляхта.

Мирослав Попович:

«В історії завжди є вибір. Про це варто пам'ятати і тепер, тому важливо... за кого віддаємо бюлетень під час виборів»

№ 11/2007

Спілкувався Петро Андрусечко, Київ

Фото: Петро Андрусечко

Що для України та українського суспільства означав голодомор з історичної точки зору? Чи відчутна ще й нині його негативна роль?

Голодомор був спробою зламати духовну і, відповідно, політичну здатність до опору. І не тільки України. Тоді, дійсно, йшлося про цілий ряд регіонів, які були небезпечні: це був Дон, це була Кубань, це було селянське Поволжя, а також — Сибір. Це були райони, де в роки громадянської війни завжди трималися антибільшовицькі режими, оскільки йшлося про сільсько-господарські райони, причому в більшості випадків — райони, де існувало озброєне козацтво, яке не визнавало жодних влад.

Що стосується України, то вона в цьому займала особливе місце. По перше, це був найнаселеніший район, де була значна кількість (35 мільйонів) мешканців на той час. Це був національно консолідований (на відміну від поволзьких російських селян) район, який міг собі вибрати певну державну орієнтацію. Адже утворення Саратовської чи Самарської держави — безглуздя. Такого бути не могло. Зате утворення України — цілком реальна річ. У 1921 році вдалося придушити вогонь повстанського руху завдяки тому, що ввели НЕП і почали політику українізації. Тоді Україна була приручена. Україну треба було зламати. І того, власне кажучи,

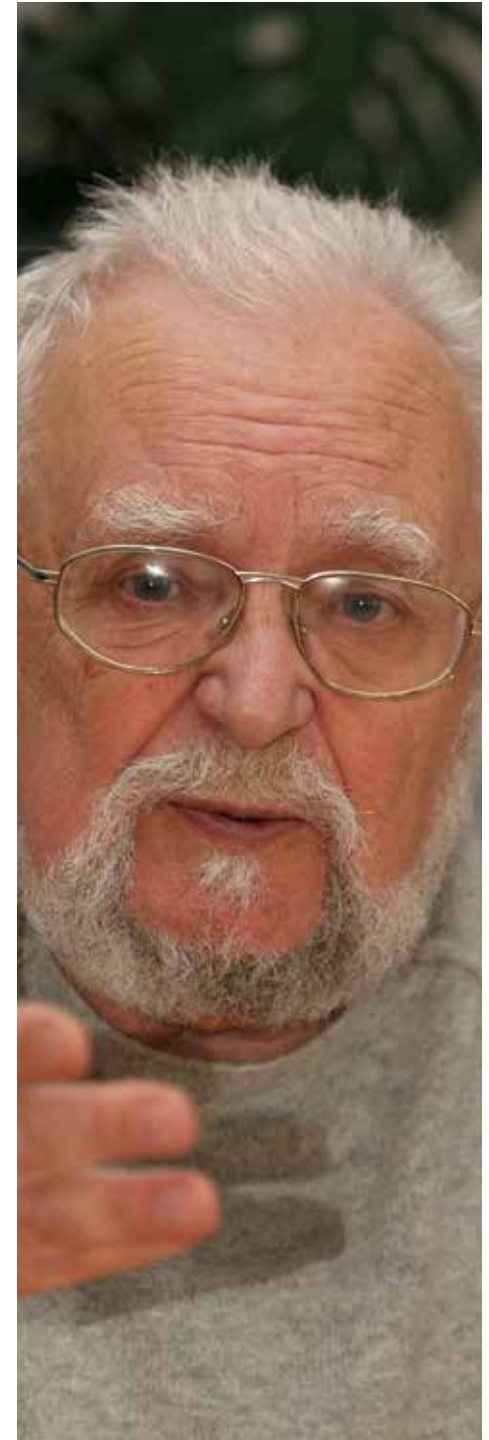
було досягнуто. Вже в роки голодомору було практично знищено тодішню інтелігентську і місцеву комуністичну верхівку, яка проявляла бодай якісь українські національні почуття, або не погоджувалася з політикою Кремля. В Росії це відбулося в 1937–1938 роках, а Україна в 1937 рік вступила вже істотно розстріляною. І в 1937–1938 роках цей процес було завершено. Саме тому цей терористичний переворот почався з України, і найжахливіші наслідки були саме на Україні. І він мав національні орієнтації саме тут, тому що, скажімо, в регіонах, де було козацтво, все ж не йшлося про національну орієнтацію.

Наскільки правомірно говорити, що в українських селян була українська орієнтація? Вони представляли українську націю?

Українські селяни відпочатку мали українську орієнтацію. Я маю на увазі — із 1917 року. Але українське селянство хотіло землі. А піти рішучим чином на земельну реформу українські національні партії не наважувались, оскільки хотіли зберегти національну солідарність. Ще перші кроки були якоюсь мірою обіцяні, а потім ми ставали дедалі консервативнішими. Крім того, треба мати на увазі, що, скажімо, армія УНР нараховувала сорок тисяч чоловік, бували моменти що її кількість доходи-

ла і до 100 тисяч, але це лише епізодично. А одна тільки дивізія [Нестора] Махна, чи армія Махна, у краці часи налічувала сорок тисяч чоловік, тобто більше ніж мав [Симон] Петлюра як державний полководець. І якби не відбувся такий різкий поворот більшовиків до підтримки національної культури, національної мови та підтримки сільського господарства, то невдоволення комуністами було б виявлено ще раніше. Період із 1922 по 1927–1928 роки — це період рівноваги сил і великих сподівань українського селянства, які Українська Радянська Республіка обіцяла хоч якось задовольнити. Надії розвіялись ще в 1928 році, однак у 1930-х роках небезпеки повстання вже не було. Але нам не вільно забувати, що [Йосиф] Сталін боявся того, що сталося пізніше, в 1980-х роках, а саме — «перестройки». Адже [Микола] Бухарін і вся його група були «ранніми Горбачовими». І, природно, все могло піти таким чином, що система могла почати еволюціонувати в соціал-демократичному напрямку, і в 1930-роках усе могло закінчитися тим, що сталося на півстоліття пізніше. Тому потрібно було знищити до решти всю структуру, яка могла б загрозувати сталінському авторитету. А для цього слід було знищити всі соціальні опори, а такою опорою була й Україна. Ми ж були свідками 1990-х років і бачили, що якщо щось випадає з блоку, то все розвалюється. Грубо кажучи, голодомор зламав хребет українського селянства.

Як ви вважаєте, в певному сенсі українізація стала причиною голодомору? Якби не українське відродження та українізація, можливо, машина терору і не була б запущена? Українізація припинилася в 33-му році, а фактично — ще в 1927–1928 роках. Вже тоді почався терор, почалося загвинчування гайок. Комуністи робили вигляд, ніби все це не стосується української національної політики, ніби йдеться про винищення так званих куркулів. Але згори подавався план, скільки мільйонів людей по всій країні (і по Україні особливо) по-

винно бути розстріляно. Скільки мільйонів повинно бути переселено в непридатні для житла райони (до речі, мій дід, якого я ніколи не бачив, теж був тоді переселений). І скільки повинно бути виселено, але так, щоб вони могли вижити. І це все було розписано й виконувалося в 1929–1930 роках. Але при цьому робилося вигляд, ніби українізація ще існує. І лише в 1933-му, коли застрелився [Микола] Скрипник, саме тоді й закінчується цей етап, українізація офіційно вважається контрреволюційною, антикомуністичною, а всі її ініціатори потрапляють під ніж. Безумовно, українізація показала, що тут є величезні інтелектуальні та духовні ресурси. І Україна дуже швидко вирвалася в передові, найбільш європеїзовані території Радянського Союзу, що, звичайно, становило загрозу для цілої системи.

Чи може Україна, на вашу думку, в найближчому майбутньому добитися визнання голодомору Росією. Що сьогодні стоїть цьому на перешкоді?

Все залежить від того, якою буде Росія в майбутньому, наскільки вона зміниться. Однак Росія [Володимира] Путіна ніколи не визнає голодомору, хоча з нашої перспективи ті події були страхотливими. Уявіть собі, це ж цілковито інакше бачення світу, коли під ногами розверзається прірва, безодня жорстокості. І неможливо собі уявити, як люди ходили через ці трупи. Нам важко зрозуміти, усвідомити все, що відбувалося, а дехто взагалі не бажає про це чути.

Вам не здається, що світ був приречений на такий терор?

Ні, ні! Світ не був приречений, не був засуджений на цей терор. Від тодішньої російської диктатури можна було очікувати розвиток у напрямку, будемо казати, лібералізацій режиму. І фактично всі умови для цього були. Був так званий НЕП, була вільна економіка. Вона, щоправда, обмежувалася невеликими «ділянками», невеликими підприємствами. Але була ринкова економіка. Бухарін сказав сло-

ва, які майже співпадають із висловлюванням Ден Сяопіна: «Збагачайтесь!». І, власне кажучи, нічого більше й не треба було. Такий хід подій був би підтриманий більшістю комуністів. Фактично, тоді існувала багатопартійність в літературі, в Україні зокрема. Було багато різних письменницьких організацій з різними художніми платформами, а по суті — з різними політичними переконаннями: були селянські, були робітничі, були орієнтовані на Захід, на Європу, були орієнтовані більше на Росію. Все виглядало подібно до того, що ми спостерігали в 80-х роках. Історія вибирає. І це був шлях, який можна було вибрати. А вибрано було кривавий шлях, хоча інакша реальність була цілком можлива! І люди хотіли й могли цю реальність втілити в життя. Україна мала вдосталь матеріальних ресурсів. А потім, коли сталося все те, що можна назвати сталінським переворотом, Україна в 1941 році опинилася один на один з Німеччиною. Куди поділися всі ці танки, літаки? Все воно було негайно знищене, тому що бракувало інтелекту, інтелектуальна нація вже була в могилі. Сталінський режим був насильницьким режимом, таким, як і в Німеччині. 33-й рік в Німеччині міг би не відбутися. Це був наслідок легковажного рішення баронів німецької промисловості. Вони думали, що дадуть владу Гітлеру, думали, що він поріже комуністів, а потім вони приберуть його, і буде «все хорошо». Але з'ясувалося, що через два-три роки вони з фюрером вже не могли нічого зробити. Натомість він усіх, кого вважав потрібним, приберіг на майбутнє (Гітлер усе ж був не такий скажений, як Сталін). Тобто, вибір був. Але історія зробила свій вибір, не здогадуючись, що саме вибирає — яку кров, який жах.

В історії завжди є вибір. Можна було уникнути тих страшних подій. Про це варто пам'ятати і тепер, тому нині важливо, наприклад, за кого віддаємо час виборів.

Відкриваючи правду про голод 1932–1933 років в Україні

№ 11/2007

Текст: **Юрій Шаповал**, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, Київ

Фото: **В'ячеслав Раєвський**

Нині не бракує праць про трагічні події початку 1930-х років. Нещодавно в Україні видано бібліографічний покажчик праць про Голодомор. В цій книзі зафіксовано 6 тисяч різножанрових праць. Нині, за оцінками фахівців, таких праць понад 10 тисяч. Однак при цьому можна стверджувати, що лише за останні роки відбулися насправді якісні зміни в осмисленні того жахливого катаклізму, який мав далекосяжні наслідки. Про нього дослідники різних країн (і не лише дослідники) дискутують до сьогодні, адже без всебічного розуміння значення Голодомору неможливе розуміння багатьох подій ХХ століття.

Це знайшло своє віддзеркалення, зокрема, в тому, що парламенти багатьох країн прийняли спеціальні рішення про визнання Голодомору геноцидом українського народу.

Процес пошуку триває, знання про Голодомор розширюються, поволі стають доступними документи, що відбивають діяльність найвищого керівництва СРСР у 1932–1933 роках, поведінку регіональних лідерів, зокрема партійно-державної номенклатури УСРР. Вони дозволяють зрозуміти технологію злочину, як саме, за допомогою яких механізмів сталінський режим видобував хліб, мотивуючи це потребами модернізації, Молох якої поглинув життя мільйонів людей.

В останні роки в Україні стали доступними документи і матеріали багатьох архівів, а з поміж них Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Влітку 2006 року було розсекречено низку документів цього архіву, доступ до якого довгий час був неможливим. Тодішні чекісти, очевидно самі того не бажаючи, виявились, так би мовити, досить добрими істориками, фіксуючи у своїх документах ситуацію на селі, вимоги влади і власні зусилля по їх реалізації, настрої людей і репресивні заходи щодо них, дії по блокуванню «витікання» правдивої інформації про суть і масштаби Голодомору.

Крім фондів ГДА СБУ, вчені мають можливість використовувати документи і матеріали Центрального державного архіву

громадських об'єднань України (колишній партійний архів, ЦДАГОУ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ), обласних архівів України. Разом із цими документами, оприлюднені також, сказати б, людські документи і матеріали – записи сучасників і свідків Голодомору, які занотували те, що бачили чи переживали. Колишній це був «компрокат», а нині – ще одне неоціненне джерело для вивчення подій 1932–1933 років.

Постраждала не лише Україна?

Чекістські директиви, накази, інформація про реальний стан ситуації на селі, статистика, свідчення, спогади конкретних осіб, навіть фотографії, зроблені в той час, – всі ці цінні джерела стали доступними в момент, коли дискусії навколо голоду початку 1930-х років набули нової гостроти. З одного боку, прибічники комуністичних ідей, визнаючи (нарешті!) сам факт голоду, продовжують заперечувати його штучний, рукотворний, тобто злочинний, характер, а увагу нині переважно концентрують на тому, що сталінська влада надавала допомогу постраждалим. (Ця допомога може та повинна бути предметом окремої дискусії, хоча всім неупередженим фахівцям зрозуміло, що вона була запізнілою та неефективною). З іншого боку, дедалі відчутніше чути голоси тих, хто, не заперечуючи зловмисного характеру дій сталінського режиму, стверджує, що постраждала не лише Україна, а й інші регіони тодішнього СРСР: відтак не можна говорити про геноцид саме проти українців.

Розсекречені архівні джерела насамперед ще і ще раз однозначно підтверджують штучний характер голоду початку 1930-х років, злочинність дій влади, системи, що його породила, а потім замовчувала. У зв'язку з цим варто нагадати, що перше коротке згадування про голод

з'явилося у статті Михайла Шолохова в збірнику, присвяченому 60-річчю Сталіна. Шолохов відзначав, що на Північному Кавказі під виглядом боротьби проти саботажу хлібозаготівель вилучили весь хліб, у тому числі виданий на трудодні. В результаті цього «в колгоспах почався голод». У 1940 році на нараді, на якій обговорювали кінофільм «Закон життя» по книзі письменника Олександра Авдєєнка, Сталін визнав, що «у нас, наприклад, мільйонів 25–30 у минулому голодувало, хліба не вистачало...» Отже, на відміну від своїх наступників, «вождь народів» визнавав сам факт голоду, хоча справжні причини і – ясна річ – справжні винуватці голоду не були названі.

Парадоксально, але ці причини цілком чітко назвав інший партійний працівник – колишній перший секретар ЦК Компартії України в 1963–1972 роках Петро Шелест. З 1930 року він вів для себе щоденник. Потім він доповнив його спогадами. Шелест писав: «У той час – 1932–1934 роки – на Україні був страшний голод. На селі вимирали від голоду родинами, навіть цілими селами. У багатьох випадках було навіть людоджерство – це була трагедія. Але все-таки коли-небудь стане відомо, скільки ж від голодної смерті в ті роки вмерло людей. Це був просто злочин нашого уряду, але про це соромливо замовчується. Все списується на успіхи і труднощі “росту”».

В Україні вже у 1931 році померло понад 150 000 осіб

Специфікою України було вже те, що вона разом із Північним Кавказом постачала більше половини зерна, що вироблялося в СРСР. У 1931 році, говорячи про Україну, Сталін зазначав, що «ряд врожайних районів опинився у стані розорення й голоду». Однак при цьому у Кремлі вважали, що в Україні є величезні запаси збіжжя, яке нібито приховують від держави колгоспи та селяни-одноосібники. Ось чому влада вдавалася до натискних методів

у проведенні хлібозаготівель. Вже у 1931 році плани цих заготівель було зменшено для ряду областей Урала, Середньої Волги, Казахстану і водночас ці зменшення практично не торкнулись України і Північного Кавказу.

У 1931 році Україна здала менше хліба, ніж у 1930-му. В Україні вже у 1931 році померло понад 150 000 осіб. Тим не менш 3 січня 1932 року на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У була обговорена телеграма Сталіна і Молотова, що вимагала неухильного виконання планів хлібозаготівель. 83 українських керівники роз'їхалися по Україні організувати це виконання. Спеціальною постановою ЦК ВКП(б) лютий 1932 року було оголошено бойовим ударним місяцем закінчення хлібозаготівель. У березні-квітні 1932 року в українських селах з'явилася велика кількість голодуючих, а у містах – залишені батьками діти. Це був очевидний знак біди.

Проте це не зупинило владу. Як не зупинило і те, що, як констатовалося в підготовленій ГПУ УСРР у березні 1932 року записці (вона була складена на підставі агентурної розробки 200 колгоспів), у новостворених колгоспах у надзвичайно поганому стані були облік і організація праці. Взагалі, інформаційні повідомлення чекістів про ситуацію на селі, настрої селян є ще одним переконливим свідченням того, що тодішнє партійно-державне керівництво було докладно поінформоване, мало ґрунтовні підстави для висновку: насувається голод. Тим не менш 7 липня 1932 року було прийнято постанову ЦК ВКП(б) про організацію хлібозаготівель в кампанію 1932 році. Йшлося насамперед про ситуацію з виконанням минулорічного плану в Україні та на Уралі. Постанова містила перелік конкретних заходів, що їх вимагалось вжити для недопущення минулих «помилки» у плануванні хлібозаготівель. Окремо наголошувалося на необхідності проводити боротьбу з «опортуністичними настроями» на селі. Вся відповідальність за виконання плану покладалася безпосередньо на перших се-

кретарів районів. Головна ідея постанови — виконати план, незважаючи ні на що.

Ворог з парквитком у кишені

Нововіднайдені документи дозволяють глибше зрозуміти те, в кому і в чому влада вбачала головні «перешкоди» виконання планів хлібозаготівель. Насамперед це, зрозуміло, були селяни, їхнє ставлення до антигуманної колективізації. Про це ще йтиметься. Проте був ще й прошарок людей-посередників між селянами і найви-

Шталін у своєму листі до Кагановича писав про погану роботу партійних і державних працівників. Однак безпрецедентним було те, що Шталін поставив під сумнів лояльність всієї партійної організації України, в якій, за його твердженням, чимало «гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті — прямих агентів Пілсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (і ззовні) партії, проти партії».

щою владою. Це були місцеві керівники, основні реалізатори партійної політики. Їх належало або зробити слухняними/нешадними провідниками партійної лінії, або люто карати. Спочатку було покарання за найменші спроби «пом'якшити» лінію центру. За будь-яку спробу протистояти жорстким директивам «згори» місцевих працівників виключали з партії та віддавали до суду як зрадників і орга-

нізаторів саботажу. Так, на 1 січня 1932 року у 146 районах УСРР (всього на той час існувало 484 райони) за обвинуваченням у зриві хлібозаготівель було розпущено 250 і віддано до суду 345 складів правління колгоспів. У 1931 році і в першій половині 1932 року в Україні було замінено 80% секретарів райкомів партії.

Саме спробою покласти провину за невиконання нереальних планів на місцевих керівників були викликані такі гучні справи, як справа Орхівського та Драбівського райкомів партії. «Ворог з парквитком у кишені» — один із найважливіших персонажів у нововіднайдених документах. Наприклад, за дуже короткий період, з 1 по 20 грудня 1932 року, у зв'язку з хлібозаготівлями було заарештовано 862 члени і кандидати в члени партії.

Спостерігаючи, як «летять голови» місцевих керівників, своє обережне занепокоєння почали висловлювати ті, хто входив до центрального керівництва УСРР. Влітку 1932 року під час III конференції КП(б)У, для участі в якій приїхали два найближчі сталінські соратники — Вячеслав Молотов і Лазар Каганович, Станіслав Косіор, який очолював ЦК КП(б)У з 1928 року, інші керівники вислуховували місцевих керівників. Останні намалювали вкрай неприємну картину утисків селянства та порушень законності з боку представників центральних органів, членів «буксирних бригад» тощо.

В заключному слові Станіслав Косіор знов піддав критиці виступи деяких секретарів райкомів партії, підкресливши: «Не всі ще усвідомили відповідальність за виконання завдань... З такими настроями треба рішуче поквитатися. Після всього того, що говорилося на конференції, після виступів тт. Молотова і Кагановича і вашого одностайного схвалення цих виступів, ми повинні по-більшовицькому розгорнути роботу і забезпечити швидке подолання тих труднощів, які переживають окремі райони України».

Делегати конференції ухвалили резолюцію, яку 9 липня 1932 року затвердив

пленум ЦК КП(б)У і якою «до безумовного виконання» приймався встановлений для України план хлібозаготівель (вкуп збіжжя — ред.) — 356 мільйонів пудів (1 пуд = 40 фунтів, близько 16,4 кг, тобто 5 мільярдів 838 мільйонів кг — ред.) по селянському сектору.

Оскільки ніякого «безумовного виконання» не могло бути, план почали скорочувати. Вже 17 серпня 1932 року політбюро ЦК ВКП(б) прийняло пропозицію Сталіна «про скорочення плану хлібозаготівель на Україні на 40 млн пудів як виняток для районів України, що особливо постраждали, з тим, щоб колгоспам районів, що особливо постраждали, зняти половину плану, а індивідуалам — третину». 28 серпня перелік районів було затверджено на політбюро ЦК ВКП(б). При цьому було зазначено, що «скорочення плану припадає переважно на бурякові райони». План тричі скорочувався, а до 1 листопада 1932 року від селянського сектора України надійшло лише 136 мільйонів пудів хліба.

Україну перетворити на справжню фортецю СРСР. Грошей на це не шкодувати

Незважаючи на вимоги, на лояльну риторику найвищих керівників УСРР, вони проводили до певної міри «флексибільну» лінію в «полі напруги» між вимогами Кремля та трагічними місцевими реаліями, а Україна не виконувала поставлені завдання. Прагнучи уникнути голоду, пов'язаного із виконанням обов'язкової хлібоздачі в колгоспах, селяни почали активно виходити з колгоспів. Заступник голови ГПУ УСРР Карл Карлсон 13 серпня 1932 року інформував ЦК КП(б)У про масове стійке зростання кількості поданих заяв на вихід селян з колгоспів. На той момент таких заяв було більше 14 тисяч. Селяни супроводжували заяви вимогами негайного повернення їм тяглової худоби, інвентаря, виділення озимих і ярих посівів.

Отже, у сталінського керівництва de

facto вимальовувалося два супротивники: не досить надійне керівництво КП(б)У/УСРР і селяни. Це вже було забагато. І тоді свою позицію щодо України висловив Сталін. Це засвідчив його лист до Кагановича, написаний 11 серпня 1932 року. Майже 70 років цей лист пролежав в архіві. Ніким (крім партійних керівників ще у 1930-ті роки) не був згаданий. Вперше лист надрукувала московська «Независимая газета» у 2000 році. Тим часом це — дуже важливий документ.

Сталін писав про погану роботу партійних і державних працівників. Однак безпрецедентним було те, що Сталін поставив під сумнів лояльність всієї партійної організації України, в якій, за його твердженням, чимало «гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті — прямих агентів Пілсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (і ззовні) партії, проти партії». Лист містив конкретні вказівки: «Якщо не візьмемось нині за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити... Поставити собі за мету перетворити Україну у найкоротший термін на справжню фортецю СРСР; на справжню зразкову республіку. Грошей на це не шкодувати».

Це був виразний антиукраїнський сигнал. Таких оцінок Сталін не давав щодо жодного з тодішніх регіонів СРСР. Зрозуміло, евфемізми щодо «справжньої фортеці» і «зразкової республіки» мали перетворитися на низку політичних і господарських заходів. Їх комбінація мала на меті: 1) вичавити з України максимальну кількість хліба (що мотивувалося потребами модернізації і необхідністю годувати міста); 2) здійснити репресивну «чистку» всіх суспільних сфер (що мотивувалося засиллям латентних «українських націоналістів» та інших ворогів).

Нововіднайдені документи є переконливим і докладним підтвердженням того, що всі подальші події можна розглядати як виконання цих завдань. І це виконання з самого початку не могло не супрово-

джуватися жертвами. Цьому сприяло те, що наприкінці жовтня 1932 року (на виконання рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1932) в Україні розпочала свою роботу «надзвичайна комісія» на чолі з Молотовим. Вже 29 жовтня останній повідомив Сталіну: «Довелося жорстко покритикувати Українську організацію і особливо ЦК КП(б)У за демобілізованість у заготівлях». Крім іншого, продовжуючи сталінську лінію на недовіру місцевим керівникам, Молотов вимагав того, щоб для досягнення бажаного ефекту в УСРР надсилались працівники з Москви.

Лист містив конкретні вказівки: «Якщо не візьмемося нині за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити... Поставити собі за мету перетворити Україну у найкоротший термін на справжню фортецю СРСР; на справжню зразкову республіку. Грошей на це не шкодувати». Це був виразний антиукраїнський сигнал. Таких оцінок Сталін не давав щодо жодного з тодішніх регіонів СРСР.

Молотов надав потужний імпульс здійсненню репресій. 5 листопада 1932 року було прийнято постанову політбюро ЦК КП(б)У про посилення репресій у хлібозаготівельній кампанії. Йшлося про посилення ролі й участі органів юстиції в цій кампанії. Передбачалося вжити ряд заходів: позачерговий розгляд у судах справ по хлібозаготівлях, організація роботи судів у формі виїзних сесій і створення додат-

кових судових сесій у кожній області, застосування сурових форм покарання. Всі справи мали бути висвітлені у центральній і місцевій пресі.

Того самого дня Мендель Хатаєвич і В'ячеслав Молотов надіслали секретарям обкомів КП(б)У телеграму. Члени правління колгоспів звинувачувались у злочинному розкраданні та приховуванні хліба. ЦК КП(б)У вимагав від обкомів ужити категоричних і рішучих заходів у боротьбі з цими явищами. Йдеться про обов'язкове і термінове проведення репресій і безжалісної розправи зі злочинними елементами. Справи мають обов'язково висвітлюватися у пресі. Перед ЦК стоїть завдання переламати хід хлібозаготівель, незважаючи ні на що. Недоведення цих репресій до кінця буде трактуватися як «вияв найгіршого виду гнилого лібералізму».

«Надзвичайна комісія» з листопада 1932 до січня 1933 року вичавила з селян ще близько 90 мільйонів пудів. Саме тоді в українських селах було удосконалено систему спеціальних бригад по видобуттю зерна. Вони одержували певний відсоток від награваного зерна і харчів (і тим годувалися, а відтак виживали). За різними підрахунками у цих бригадах було понад 100 000 осіб.

«Надзвичайна комісія» на чолі з Молотовим не була єдиною. На Північному Кавказі таку комісію очолював Лазар Каганович, а у Поволжжі — Павло Постишев. Однак слід зробити важливе застереження: дії комісії Постишева, за оцінками російських дослідників, не відзначалися такою жорстокістю, а комісія Кагановича здійснювала репресії насамперед проти українців, які мешкали на Кубані.

Окремо у згаданому сталінському листі до Кагановича від 11 серпня 1932 року йшлося про незадовільну роботу ГПУ УСРР по боротьбі із «контрреволюцією». Сталін пропонував доручити це керівництво Всеволодові Балицькому, вбачаючи у тодішньому голові ГПУ УСРР Станіславі Реденсі не дуже твердого керівника. Оскільки справи (з точки зору московського керів-

ництва) не покращувались, 23 листопада 1932 року політбюро ЦК ВКП(б) ухвалоє рішення про особливо уповноваженого ОГПУ в УСРР. Ним став Балицький «з огляду на особливу державну важливість швидкого поліпшення роботи органів ОГПУ на Україні». Балицького скеровували в Україну на півроку, йому підпорядковувався особисто Реденс і увесь апарат ГПУ УСРР, а кожні 20 днів Балицький повинен був надавати звіт про роботу чекістів в Україні.

Як побороти організоване контрреволюційне повстанське підпілля

Наприкінці 1932 року і Балицький (який згодом очолює ГПУ УСРР), і всі вищезгадані сталінські клевети — Молотов, Каганович, Постишев — зберуться в Україні для здійснення суворих репресивних акцій. Всі ці діячі були прибічниками методів тиску і апріорно виходили з того, що в Україні існує саботаж, який заважає виконати план хлібозаготівель і який необхідно ліквідувати.

Нововіднайдені документи і матеріали дозволяють докладніше зрозуміти, якими методами здійснювалася породжена зга-

даним переконанням політика. Балицький висунув версію про те, що в Україні існує «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських легючок» та зробив висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними генеральним штабом».

5 листопада 1932 року Молотов і секретар ЦК КП(б)У Мендель Хатаєвич надіслали директиву обкомам партії, вимагаючи від них термінових і рішучих дій по виконанню закону від 7 серпня 1932 року «з обов'язковим і швидким проведенням репресій і нещадної розправи зі злочинними елементами у правліннях колгоспів на основі відомого декрета про охорону суспільної власності». 26 листопада 1932 року преса УСРР оприлюднила наказ наркома юстиції і генерального прокурора УСРР, в якому підкреслювалося, що репресія є одним з потужних засобів подолання класового спротиву хлібозаготівлі. Доз-

волено застосовувати нещадні заходи до куркулів і всіх класових ворогів, які зривають або гальмують успішну боротьбу за хліб. У цей час вже тривала розпочата ще за Реденса «масова операція по нанесенню оперативного удару по класовому ворогу», що мала на меті «виявлення контрреволюційних центрів, що організують саботаж і зрив хлібозаготівель і інших господарсько-політичних заходів» і мала охопити 243 райони УСРР.

Наділений високими повноваженнями, Балицький значно посилив репресивну активність ГПУ. 5 грудня 1932 року він видав «Оперативний наказ ГПУ УСРР №1», яким поставив підлеглим «основне та головне завдання — нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля, та завдання рішучого удару по всім контрреволюційним куркульсько-петлюрівським елементам, які активно протидіють і зривають основні заходи радянської влади та партії на селі».

13 лютого 1933 року Балицький (вже в якості голови ГПУ УСРР) видав (друкований у цьому виданні) наказ №2 «Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ГПУ УСРР». Насамперед Балицький поставив своїх підлеглих до відома, що «аналіз ліквідованих справ говорить за те, що у даному випадку ми зустрілися з єдиним, ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні до весни 1933 року з метою повалення радянської влади та встановлення капіталістичної держави, так званої Української незалежної республіки». При цьому він поставив перед ГПУ УСРР «найближче основне та головне завдання... — забезпечення весняної сівби».

Знайшли винних

Для виконання цього наказу районні відділи ГПУ розвантажувалися від «малоперспективних справ», а їм на допомогу відряджались співробітники облвідділів ГПУ. Причому до районів, у яких діяли

«повстанці та шпигуни», надсилалися співробітники особливих відділів, до промислових районів з великими радгоспами — співробітники економічних відділів, до всіх інших — співробітники секретно-політичних відділів ГПУ. Чекісти брали участь у пошуках прихованого зерна. Нововіднайдені документи свідчать, що комуністична спецслужба була покликана протистояти реальному спротиву селян (там, де він був), а також займалася фабрикацією різного роду справ, метою яких була превентивна протидія селянському обуренню.

В листопаді 1932 — січні 1933 року ГПУ УСРР ліквідувало 1208 «контрреволюційних» колгоспних груп. У 1933 році з 24 191 колгоспів було «вичищено» близько 200 000 осіб. Перевірки охопили радгоспи, систему Заготзерна, систему споживчої кооперації. До цього варто додати те, що в самій КП(б)У було оголошено «чистку». Таким чином, виник досить значний контингент осіб, на яких цілком можна було списувати організацію голоду.

Було оголошено про викриття «контрреволюційної організації» в сільському господарстві УСРР, у яку зарахували фахівців-аграрників і яку незабаром «зв'язали» з аналогічними організаціями в Москві, Ростові і Мінську. У Москві заарештованих українських фахівців вписали ще і до якоїсь всесоюзної організації, що нібито мала за мету «підірвати сільське господарство і викликати голод у країні». Арешти в регіонах носили масовий характер, а 35 членам цієї міфичної організації на чолі з колишнім заступником наркомзема СРСР українцем Федором Коноаром Колегія ОГПУ СРСР 11 березня 1933 року винесла смертний вирок.

Нововіднайдені архівні документи ще раз переконливо підтверджують: саме ретельна організація екзекуції українських селян надала голоду в Україні характеру геноциду, виправдання якому не може бути. У листі до Сталіна 15 березня 1933 року Станіслав Косіор дозволив собі жакливу констатацію, мовляв, «голодування

не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму».

Документи і матеріали є переконливим і скрупульозним свідченням того, якими саме методами влада «вчила» селян загальному, а українців зокрема. Почну з останнього. В Україні голод перетворився не лише на інструмент терору, а й на інструмент національної політики. Це радикально відрізняло ситуацію в Україні від того, що відбувалося, скажімо, в Росії або Казахстані (де втрати від голоду були дуже значними). 14 грудня 1932 року Сталін разом з Молотовим підписав постанову ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР у зв'язку з проведенням хлібозаготівель. Цей документ, крім іншого, вимагав «правильного проведення українізації» в Україні і за її межами, в регіонах, де компактно проживали українці. Документ також містив категоричну вимогу боротися з петлюрівськими й іншими «контрреволюційними» елементами.

Це означало не тільки кінець, хоча і контрольованої, але все-таки «українізації». Це була вирішальна фаза приборкування «українізованої» самими більшовиками України, ліквідація того «націоналістичного» потенціалу, який вже ніколи не повинен був відродитися. Ось чому сам голод і брехливі версії про його винуватців стали для сталінського режиму бажаним і конкретним приводом для зміни лінії в національному питанні, для могутніх репресивних кампаній, що згодом органічно «вписалися» в ежовський «великий терор» 1936–1938 років.

Харчова блокада кордонів України

Це було продовження геноциду українців, що розпочався в 1932 році. Сталін втратив терпіння, коли наприкінці 1932 року він зустрівся із секретарем ЦК КП(б)У і Харківського обкому Романом Тереховим, який повідомляв йому про голод. Відповідь на цю розповідь була такою: «Нам говорили, що ви, товариш Терехов, гарний оратор, виявляєте ви гарний оповідач

— вигадали таку казку про голод, думали нас залякати, але не вийде! Чи не краще вам залишити посаду секретаря обкому і ЦК КП(б) і піти працювати в Спілку письменників; будете казки писати, а дурні будуть читати».

За рішенням ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року свою посаду залишив не лише Роман Терехов. Почалися кадрові зміни, найважливішим з яких було призначення Павла Постишева на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У і першого секретаря Харківського обкому КП(б)У. «Другий

Особливий інтерес становлять документи, пов'язані з проведенням жорсткої міграційної політики московського керівництва щодо України. Небезпечним для сталінського режиму було те, що селяни прагнули виїхати з рідних місць. Їх гнав голод і вони розповідали про те, що коїлось в Україні. Це була свідомо та несвідомо антирадянська агітація.

перший секретар» — так називали Постишева в кулуарах представники тодішньої номенклатури, оскільки він мав широкі повноваження від Сталіна.

Постишев і його «команда» (люди з його ближнього кола, а також партійні працівники, що приїхали з Росії для кадрового «зміцнення») здійснювали лінію по викачуванню зерна і паралельно займалися широкомасштабною «чисткою» самої партії і всіх суспільних сфер від «петлюрівців» і «українських націоналістів». Абсолютно «націоналістичним» в очах цих діячів було українське село. Читаючи

нововіднайдені документи, легко переконалися, в яку щільну і смертельну облогу взяли чекісти селян, приписуючи їм не лише господарські, побутові злочини, а й плекання «націоналістичних» планів.

Особливий інтерес становлять документи, пов'язані з проведенням жорсткої міграційної політики московського керівництва щодо України. Небезпечним для сталінського режиму було те, що селяни прагнули виїхати з рідних місць. Їх гнав голод і вони розповідали про те, що коїлось в Україні. Це була свідомо та несвідомо антирадянська агітація, що зводила нанівець зусилля сталінських пропагандистів, які співали осанну колективізації. Ще в червні 1932 року в одному з листів Кагановичу Сталін висловлював невдоволення тим, що «кілька десятків тисяч українських колгоспників усе ще роз'їжджають по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами і ниттями».

Восени 1932 і взимку 1933 року діяла так звана харчова блокада кордонів України з використанням внутрішніх військ та міліції. Вона унеможливила виїзд селян з УСРР, прирікаючи їх на смерть. При цьому неможливий був харчовий «реверс», тобто приватним особам не дозволялось ввозити без дозволу держави і лише в певному обсязі харчі з Росії в Україну.

22 січня 1933 року Сталін і Молотов надіслали партійним і радянським органам директиву «Про відвернення масового виїзду голодуючих селян України і Північного Кавказу». В ній підкреслювалося, що міграційні процеси, що розпочалися внаслідок голоду серед селян, організовані «ворогами Радянської влади, есерами і агентами Польщі з метою агітації “через селян” у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади». У зв'язку з цим наказувалось органам влади і ГПУ УСРР і Північного Кавказу не допускати масового виїзду селян у інші райони. Відповідні вказівки було дано транспортним відділам ОГПУ СРСР.

Наступного дня, себто 23 січня, заступник ОГПУ СРСР Георгій Прокоф'єв надіслав Сталіну дві записки про те, як вже виконуються поставлені завдання. Одна із записок належала Юхиму Євдокимову, який повідомляв про роботу чекістів Північного Кавказу. Зокрема, йшлося про те, що Дорожньо-транспортні відділи створили «пересувні групи, оперативні заслони в пунктах, районах найбільшого накопичення руху втікачів, особливо в напрямках на Україну, Закавказзя, включно з перевіркою тих, хто їде, хто купує квитки».

Друга записка належала Всеволоду Балицькому, який повідомляв про те, як блокується масовий виїзд селян переважно з Харківської, Одеської, Київської, частково Чернігівської областей.

23 січня 1933 року Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про сталінсько-молотовську директиву. До всіх обкомів і облвиконкомів було надіслано додаткову, «українську» директиву, яка вимагала: «1. негайно вжити у кожному районі рішучі заходи до недопущення масового виїзду одноосібників, колгоспників, виходячи із розісланої по лінії ГПУ директиви Балицького».

2. Перевірити роботу різного роду вербувальників робсили на вивіз за межі України, взяти її під суворий контроль з відстороненням від цієї роботи і з вилученням усіх підозрілих контрреволюційних елементів.

3. Розгорнути широку роз'яснювальну роботу серед колгоспників і одноосібників проти свавільних виїздів із залишенням господарства і застеретти їх, що у випадку виїзду в інші райони, вони будуть там заарештовуватись.

4. Вживте заходів до припинення продажу квитків за межі України селянам, які не мають посвідчень РВКів (Районних виконавчих комітетів. — Ю.Ш.) про право виїзду, або промислових і будівельних державних організацій про те, що вони завербовані на ті чи інші роботи за межі України.

Відповідні вказівки дано по лінії УпНК-ШС (Управління наркомату шляхів сполучення. — Ю.Ш.) і транспортного ГПУ.

5. Повідомте не пізніше 6 години вечора 24 січня коротко фактичне становище з масовим виїздом селян по вашій області».

Прикметною є така деталь: голод не зачепив сусідні з Україною області Росії. Ось чому потерпілі від голодування українські селяни (ті, які могли пройти через встановлені кордони) ходили туди міняти і купувати хліб. Виявлені в ГДА СБУ у 2006 році документи стосуються Криму, який на той час був частиною Російської Федерації. Ми бачимо, що харчову блокаду тут було організовано ще з початку 1932 року. Зокрема, у своїй директиві від 22 лютого 1932 року керівництво ПП ОГПУ по Криму вимагає відбирати хліб, якщо його вага перевищує один пуд, а також вказує на те, що вивозити хліб дозволено лише робітникам і службовцям. Головними винуватцями названо «українських і північно-кавказьких спекулянтів». У вересні 1932 року керівництво ПП ОГПУ по Криму висловлює невдоволення проведенням згаданої вище акції, в листопаді вводиться заборона торгівлі зерном і мукою до виконання плану хлібозаготівель, а також торгівля м'ясом і маслом.

Аналогічні заходи здійснювалися в самій Україні, але запроваджені на суміжних з УСРР територіях, вони остаточно позбавили українських селян шансу на виживання. Цей висновок добре перевіряється та підтверджується нововіднятими документами і матеріалами ГПУ. Вони ще раз доводять, що існували антиукраїнські акценти сталінської політики, здійснювалась політика геноциду.

Підсумки цієї політики вельми виразно підбив Павло Постишев у своїй промові на об'єднаному пленумі ЦК і Центральної Контрольної Комісії КП(б)У у листопаді 1933 року. Він підкреслив, що колгоспи в Україні зроблено більшовицькими. Постишев також підкреслив, що саме «помилки й промахи, припущені КП(б)У

у здійсненні національної політики партії, були однією з головних причин прориву 1931–1932 років у сільському господарстві України. Немає сумніву у тому, що без ліквідації помилок у здійсненні національної політики партії, без розгрому націоналістичних елементів, які засіли на різних дільницях соціального будівництва на Україні, неможливо було б ліквідувати відставання її сільського господарства».

Вже ця промова може бути ілюстрацією того, наскільки зріс у СРСР/УСРР після голоду початку 1930-х років рівень публічної неправди, брехні. Це знайшло своє відбиття ще в одному документі, який датований 5 листопада 1933 року. Йдеться про наказ ГПУ УСРР «Про XVI річницю Жовтня» за номером 536, підписаний заступником Балицького Карлом Карлсоном. «Подальші перемоги на фронті розгорнутого наступу соціалізму» тут протиставляються охопленому кризою капіталістичному світові, в якому мільйони селян «приречені на голодну смерть».

Втім, того, що «не помітили» в УСРР в 1933 році чекісти, тоді ж впало в око кореспондентові англійської газети «The Manchester Guardian». 21 листопада 1933 року він писав: «Якщо йдеться про голод, то жоден чесний спостерігач, який дивиться відкритими очима, не може стверджувати, що в селах, які я відвідав, є тепер голод, але не буде й заперечувати, що голод був, причому немалий, переважно в квітні і травні... Можна сміливо сказати, що жодна провінція... не потерпіла стільки, як Україна і Північний Кавказ».

Саме ці слова можна вважати своєрідною післямовою до трагедії, яку пережила Україна в 1932–1933 роках і нові знання про яку несуть віднайдені в останні роки та оприлюднені архівні джерела.

Загинули не тільки люди, а весь цивілізаційний прошарок

№ 11/2011

Йосиф Зісельс, Чернівці

Фото: Петро Андрусечко

Мультикультурність тут була механічною, оскільки різні держави дали різні народи, що власне представляли ці імперії. Були, однак, і представники інших національностей, які волею історії потрапили туди, на периферію.

Волею історії Буковина опинилася на перетині трьох світів. З півдня — Османська імперія, зі сходу — Російська (кордон проходив за двадцять кілометрів від Чернівців, у містечку Новоселиця), а захід просто займав її — спочатку Австрійська, потім Австро-Угорська імперія. Окраїна, де навіть жорсткі імперські закони діяли не так суворо, як у метрополії. Австро-угорські імператори, бажаючи розвинути свою периферію, створювали тут умови для розвитку інших народностей.

Сприятливі умови на красивій окраїні

З кінця XVIII ст., коли після австро-турецьких воєн Буковина відійшла до Австрії, євреї тут становили незначну частину. Зокрема, існує доавстрійський перепис, який показує, що євреї не мали такої ваги і питомого впливу на цей край, як у XIX ст. Усе змінилося наприкінці XVIII ст., коли австрійський імператор Франц I дозволив євреям селитися на Буковині і дав їм певні права. Це було в епоху, коли починалися буржуазні революції, і права давалися з остраху перед ними. Євреї, у цьому я впевнений, ніде у світі на той час не мали настільки сприятливих умов для розвитку, як на цій красивій окраїні Австро-угорської імперії. І це далось взнаки, адже єврейське населення зростало дуже швидко.

Зростання відбувалося не тільки за рахунок міста Чернівці, але й за рахунок усіх навколишніх сіл. Більше того, навіть гірські села поступово заповнювалися євреями. У свою чергу, євреї знайшли там гарний клімат, приемних людей, з якими можна було спілкуватися і не мали вели-

ких упереджень проти них. Коли у світі трапляються подібні перехрестя імперій, вони, перш за все, визначаються високим рівнем толерантності як релігійної, так і культурної — за рахунок сильного перемішування. Це характерна ідентифікаційна риса, яка притаманна буковинцям взагалі, і тамтешнім євреям зокрема. Це не просто багатокультурність, як було у багатьох імперіях, це і високий рівень терпимості до іншої людини, до взаємовпливу та взаєморозвитку.

Патріотизм до Австрії

Із суттєвим зростанням кількості єврейського населення, яке на початку XX ст. досягло 15% населення всієї Буковини, зріс і вплив єврейської спільноти. У місті євреїв було значно більше. За довоєнними даними, перед радянською окупацією 1940 року 60–65% населення міста складали євреї. Тобто вони дуже великою мірою,

навіть у румунській Буковині, впливали на всі сфери життя — економіку, банківську сферу, воєнне становище. Я вже не кажу про культурні впливи. Австро-Угорщина, хоча і ставилась толерантно до представників інших культур, водночас послідовно насаджувала німецьку мову. І євреї, можливо, більше ніж інші меншини, опанували цю мову і розмовляли нею. Родинна мова, материнська, багатьох чернівецьких євреїв була саме німецька. Тобто вони змалку знали німецьку, хоча потім вчили і знали і їдиш, і румунську. Але німецька була домашньою розмовною мовою, це була мова єврейських інтелігентів. І це також своєрідна ознака буковинських євреїв. Наприклад, у Польщі, в її Австро-Угорській частині, також проживало чимало євреїв, але вони розмовляли їдиш. І це дуже цікава обставина, адже поруч Галичина, Польща, а настільки різні ідентичності.

Євреї у Чернівцях мали свої права, мали

можливості реалізувати себе у цьому місті. Були певні ніші, які займала кожна з національних груп. Євреї займали майже всі щаблі соціальної драбини. Навіть опосередковано можна судити, що тутешні євреї були дуже великим патріотами Австро-Угорщини, це відомий факт. І за це їх карали росіяни. Коли російська армія у 1918 році пройшла через Чернівці, вона зробила єврейський погром. До цього моменту євреї Буковини не знали, що це таке. (Це євреї Росії знали). І російський генерал-губернатор цього краю з чудернацьким прізвищем Євреїнов [Сергій Євреїнов, у 1914–1915 рр. виконував обов'язки Чернівецького та Перемишлянського губернатора – УЖ] декларував, що каратиме євреїв за патріотизм до Австрії. Пізніше, у тому ж 1918 році прийшли румуни і також карали євреїв Буковини за патріотизм. Коли після завершення війни обговорювалася доля Буковини, що мала відійти до Румунії, різні національні та конфесійні групи висловлювали своє ставлення. Існувала спільна українсько-польська заява про анексію Буковини Румунією, але була окрема заява єврейської ради Буковини, в якій висловлювався протест проти приєднання Буковини до Румунії. Звичайно, євреї не могли не розуміти: якщо це станеться, у них будуть великі проблеми. Так і сталося.

Початок кінця

За румунів у євреїв Буковини було багато важче становище — як через загальні обставини, так зокрема тому, що у Румунії, за індукцією, у 1920-х – на початку 1930-х років почали розвиватися процеси, що йшли в Європі — Німеччині, Італії, Болгарії. Це був різновид націонал-соціалізму, Залізна Гвардія та її керівник Антонеску [Міхай Антонеску, міністр зовнішніх справ Румунії у роки Другої світової війни, ідеолог гоніння євреїв – УЖ]. Але навіть без цього на початку 20-х років євреям не давали румунського громадянства. Проте Чернівці були їх містом, їх краєм. І так

тривало до 1940 року, поки не прийшла радянська армія. І це стало початком кінця. Згодом прийшли німці з румунами і єврейство Буковини перестало існувати. Ми — ті, хто жили на Буковині після війни — це вже не єврейство Буковини. Бо приблизно половина євреїв Буковини загинула під час Голокосту (точні дані невідомі), а решта емігрувала або перед, або після війни.

Проте з часом кількість єврейського населення знову зростає. У 1950-ті роки понад половину населення міста складали євреї. Але це вже були інші євреї. Після війни місто було спорожнілим, тому туди за направленням чи без направлення приїхало багато євреїв зі Східної України, Росії, Бессарабії. Це вже були радянські євреї. Я не кажу, що буковинські кращі, вони були іншими. Певною мірою вони були асимільовані і секуляризовані. Не можна сказати, що це позитивна ознака євреїв, але це феномен буковинських євреїв.

Еклектика як стиль

Сьогодні на Буковині залишилось лише близько двох тисяч євреїв. До речі, цікавою ознакою єврейства Буковини є дуже високий рівень еклектики. Наприклад, буковинська архітектура — суцільна еклектика, там є впливи східних стилів, навіть Південного Сходу, готичні, мавританські. Таке перемішування панувало і в мові. Коли двісті років еклектика зберігається, вона стає стилем. Цей стиль був притаманний саме євреям Буковини. На жаль, він втрачений разом з носіями, і відновити його неможливо.

Ті, хто емігрували, частково підтримують зв'язки з Буковиною. Звісно, при радянській владі підтримувати подібні зв'язки було практично неможливо. Багато хто з емігрантів постарів і пішов з життя. Я знаю чимало тих, хто живе в Ізраїлі. Вони мають дуже слабеньке товариство, це об'єднання довоєнних буковинських євреїв. Вони дуже старі, їм за вісімдесят. Є друга генерація, що вже не відчуває та-

кого зв'язку з Буковиною, але намагається продовжувати роботу.

В Америці я такого товариства не знаю, вони просто листуються між собою за допомогою Інтернету. До речі, їхніми стараннями було встановлено меморіальну дошку пам'яті румунському меру Чернівців у роки війни Траяну Поповичу, який врятував понад 20 тисяч євреїв у роки війни.

Загинули не тільки люди, а весь цивілізаційний прошарок з його релігією, культурою, мовами, усіма відносинами. Усе пішло. Залишилось місто, його архітектура, яка великою мірою побудована євреями. І ця архітектура, розташування будівель створює ауру, певний дух міста. Цей дух відступає, бо прийшли нові люди, зараз це українське місто. Нові мешканці, які приїхали за останні тридцять-сорок років, мають свою ауру. Я відчуваю своєрідну символічну боротьбу начал двох символічних духів, які зітнулися у цьому місті

і намагаються подолати один одного. Ми не знаємо, який буде результат цього, адже місто впливає на його мешканців. Але і люди, які там живуть, впливають на місто.

Йосиф Зісельс — єврейський громадський діяч, дисидент. Член української Гельсінської групи. Двічі ув'язнений за антирадянську діяльність. 1988 року в Чернівцях заснував першу в Україні єврейську організацію. Голова Асоціації єврейських організацій і громад України. Є членом міжнародних єврейських організацій. Співзасновник Музею історії та культури євреїв Буковини.

Константи Геберт: «Те, що євреї закидають Польщі як державі, у випадку з Україною стає звинуваченням українців як народу»

№ 10/2009

Спілкувалися Іза Хруслінська, Петро Тима, Варшава
Фото: архів Константи Геберта, Петро Анрусечко

Константи Геберт, польський журналіст, публіцист, перекладач, активно заангажований у справи єврейської меншини Польщі, учасник польської антикомуністичної опозиції в 70-80-х роках. З 1989 року співпрацює з «Газетою Виборчою» під псевдонімом Давид Варшавський. Геберт — засновник і колишній головний редактор щомісячника «Мідраш», який спеціалізується на єврейській тематиці, автор багатьох публікацій, присвячених зокрема й ситуації в Ізраїлі. Знавець єврейського питання.

З яким багажем ми опинилися на зламі 80-90-х років — у час падіння комунізму й початку трансформації — в стосунках єврейсько-польських, єврейсько-українських, єврейсько-чесько-словацьких? Наскільки замороженими були ці стосунки в період комунізму?

Основний спадок, що його отримали всі народи нашого регіону внаслідок краху комунізму, є незнання. Реакцією на офіційну комуністичну історичну політику була переважно недовіра, незалежно від того, що ця політика пропонувала, отож, залишалися родинні історичні перекази — вони виглядали правдоподібнішими. Недовіра до комуністичної історіографії призводила до того, що навіть правдиві історичні факти (бо такі іноді все ж траплялися), незалежно від їхньої сутнісної цінності, заперечувалися з огляду на джерело інформації. Натомість привабливість родинної історіографії полягала в тому, що її надзвичайно важко перевірити, і в тому, що попри все їй притаманний високий рівень вірогідності. Спроби розхитати її зазвичай закінчуються невдачею. Тож у ситуацію свободи слова ми увійшли ментально не готовими до перегляду історії, особливо історії новітньої.

У 80-і роки існували ще невеликі відмінності між рівнем історичної свідомо-

сті в посткомуністичних країнах. Згодом ситуація почала розвиватися по-різному. Відчутно вищим рівень історичної свідомості був у Польщі, ніж у Чехії, а в Чехії — ніж у Словаччині та в Україні. Разом із тим виявилось, що історія надзвичайно переобтяжена політично, і це переобтяження виявилось вагомішим, ніж пов'язані з ним сутності. Так, наприклад, повільне прийняття правди про страждання німців, виселених з польських західних і північних територій, або з чеських Судетів (це усвідомлення, якого раніше в колективній свідомості польського чи чеського суспільства не існувало в принципі), формувалося на тлі побоювань — значною мірою перебільшених — німецького реваншизму. Такий самий механізм спрацьовував і стосовно інших подій: достатньо згадати, як поляки реагували на згадки про акцію «Вісла» або ж *mutatis mutandis*, а українці — на волинські події.

Подібно було з питанням пам'яті про євреїв, яких знищували чи переслідували в цих країнах вже після війни, коли безпосереднього політичного тиску — що б про це не говорили в 90-х — вже не було. Євреї не існували як політичний суб'єкт, що міг би впливати на події в Польщі, Україні, Чехії чи Словаччині. Натомість праві кола створювали єврейського ворога, оскільки це було зручним знаряддям паралізувати дискусію, якщо вона отримувала небажаний напрямок. Одним словом, у наших головах був великий історичний балаган.

Ви говорите про реакцію суспільства, політиків. Як у цей період реагували історики, чи відбувався подібний балаган також і в середовищі істориків?

Якщо в громадській думці цей балаган тривав достатньо довго, то історіографія вপরалася з ним значно швидше. Минуло 10-15 років, і «національні війни» на історичному полі, в принципі, закінчилися. Найкраще це видно на прикладі польсько-єврейської історії ХХ ст. Ще в середині 90-х років за прізвиськом істори-

ка можна було наперед вгадати, що він скаже. Сьогодні ж, хоч і надалі серед істориків тривають серйозні дискусії, проходять вони не лінією етнічної чи релігійної ідентифікації, а скеровані на ідентифікацію з різними історичними школами.

В польсько-українських стосунках, імовірно, що до цього дійде впродовж найближчих 10 років. Вже помітно, що праці більшості польських і українських істориків повертають у бік історичного консенсусу стосовно фактів. Очевидно, що наші інтерпретації цих фактів завжди будуть відрізнятися. Це природне явище. Принципова відмінність полягає не в тому, що в польсько-українських питаннях не було досягнуто консенсусу значного масштабу — він є: проблема в тому, що його приймає менша частина історичних кіл, ніж у випадку польсько-єврейських стосунків.

Якщо ж поглянемо на те, що вивчають діти в школах, то прогрес є бодай у тому, що значно рідше ніж за часів комунізму вони змушені завчати брехню, однак «невигідні» теми й надалі оминаються. Молодь вивчає історію, не надто здаючи собі справу в тому, що окрім відомостей, які вони вивчають в школах, актуальними залишаються найважливіші питання сучасної історії, особливо ті, що стосуються відносин із сусідами. Так, наприклад, діти в Польщі і в Україні майже нічого не знають про те, що питання українських і польських злочинів на «кресах» по обидва боки кордону залишаються відкритими. Мало того, оскільки обидва народи — поляки й українці — мають спільне мушеницько-невинне бачення історії, по суті, ніхто взагалі не говорить, що «ми були не лише жертвами переслідувань, але й винуватцями». І тоді, коли діти стикаються з історичною дійсністю, до якої школа їх не підготувала, вони стикаються не лише з фактами, про які не мають уявлення, але й з контекстом, який цілком суперечить тому, в якому їх виховала школа і сім'я.

Цього року ми відзначаємо 20-у річницю падіння комунізму. Що, на

вашу думку, в нашому регіоні, окрім історичних питань, становить важливий елемент протистояння між єврейським середовищем і громадами більшості? В Польщі точиться дискусія про питання реституції майна. Наскільки ці проблеми співвідносні з фактичним станом єврейських середовищ в окремих країнах? Чи це є питанням поррахунків самої більшості, чи радше докори сумління, пов'язані з боргами перед жертвами Голокосту?

Ця ситуація виглядає по-іншому в Польщі, Чехії та Словаччині — і по-іншому в Україні — з дуже простої причини. Тільки в Україні існує жива, помітна єврейська громада. Отже, історична дискусія має суспільного партнера в існуючій єврейській громадськості. В Польщі ж — цілковито протилежна модель. Не існує організованої єврейської громадськості, яка могла би бути партнером в суспільній дискусії. В 39-мільйонній Польщі єврейська громада налічує неповних 10 тис. У Польщі тепер більше буддистів, ніж євреїв. У зв'язку з цим польсько-єврейські суперечки в Польщі є переважно польсько-польськими дискусіями про Польщу. В цьому контексті дуже показовий польський антисемітизм, який значною мірою є демонстративним. Антисемітизм у Польщі має значно менше спільного з дійсною позицією щодо євреїв, а значно більше з уявленнями про Польщу, якої б ми хотіли. Здебільшого, якщо хтось є антисемітом, то він також — євроскептик, прихильник авторитарного правління, Польщі національної, а не громадянської. Ймовірно, це буде католицький фундаменталіст, не надто освічений і т.п. Достатньо дізнатися, що він думає про євреїв, а решта стане зрозумілим саме по собі. І навпаки, якщо хтось не антисеміт і виступає проти антисемітизму, то він, як правило, проєвропейськи налаштований демократ, прибічник громадянської Польщі, а якщо віруючий, то є прихильником відкритої церкви тощо.

В Україні все цілком по-іншому, оскільки існує реальна єврейська громада, що має свої інтереси, як і кожна громада. Дискусія на тему антисемітизму обумовлена позицією стосовно існуючої в Україні єврейської спільноти. Звісно, ця спільнота, як і будь-яка інша, є неоднорідною. Одне ставлення — і це розуміло — буде до євреїв з української демократичної опозиції та політв'язнів, і зовсім інше — до євреїв з донецької мафії. Більше того, різниця між Польщею і Україною полягає ще й у тому, що Польща повністю протистояла німцям, в Україні ж були національні колаборантські структури, а в Словаччині — колаборантська держава (Чехія десь посередині), тому всюди різний рівень відповідальності за Голокост. З іншого боку, так само, як поляки говорили про виселення німців, тут також можна сказати: «Не ми за це відповідаємо — це якісь покидьки допомагали німцям ліквідувати євреїв, але Польща як держава і польське суспільство як таке не несуть жодної відповідальності за це». Однак це не буде правдою, оскільки не все так однозначно: подібно, й не всі українці були прибічниками Гітлера, однак і вони відповідальні за знищення євреїв.

Наскільки, з єврейської перспективи, проблема колабораціонізму є актуальною і якою мірою вона належить до сфери компетенції спеціальних інституцій, які займаються цими питаннями? Йдеться про проблему, що її можна символічно окреслити двома постатями: з одного боку — Іван Дем'янюк, з другого — митрополит Андрей Шептицький. Чи можна говорити про спроби розуміння єврейською стороною правоти української сторони стосовно позиції в часи II Світової війни?

Більша частина дискусії відбувається поза межами України чи навіть Польщі, в діаспорі або в Ізраїлі, що й зумовлює кут зору цієї дискусії. Тому про українсько-єврейські чи навіть польсько-єврейські стосунки дискутують з єврейського

боку не євреї з сучасної Польщі чи України, а передовсім нащадки тих, хто мусив з Польщі чи України втікати. Власне це й зумовлює їхню оцінку і спосіб прийняття проблеми. Майже всі ці люди, які втікали з Польщі чи України, до війни чи після неї, втікали через поважні причини — переслідування, дискримінацію, загрозу бути знищеними, — що неминуче впливає на їхнє формування образу Польщі чи України. Причому образ Польщі в їхніх очах має природну тяглість. У міжвоєнній Польщі посилювалася дискримінація, антисемітизм, відбувалися погроми, існувало т.зв. *getto lawkowe* (гетто за партами), побиття євреїв, а потім, коли прийшли німці, почався Голокост, бо німці бачили, що поляки не заперечуватимуть. А після поразки Німеччини поляки взяли до кінчувати німецьку справу післявоєнними погромами. Щоправда, вважається, що у всьому був винен комунізм, але наразі він вже закінчився, а в Польщі й далі існують широкі можливості для антисемітських поглядів, для діяльності ксьондза Янковського, ксьондза Ридзика і Радіо «Марія». Все це, за бажання, складається у достатньо цілісну картину. Щоб знати, що цей образ неповний, а тому хибний, треба знати про Польщу те, про що іноземцям дізнатися вкрай важко. Зараз ми не говоримо про погляди сучасних єврейських істориків, а лише про погляди єврейської громадськості. Важко закидати єврейській діаспорі чи євреям з Ізраїлю, що в них тенденційне уявлення про Польщу. Воно опирається на факти, а те, що це вибіркові факти, знаємо лише ми — тут, у Польщі. Нагомість польська громадськість дуже мало робить для того, щоб показати єврейській діаспорі вибірковість цих фактів. У Польщі після 1989 року відбувалися демонстрації проти всього, що лише можна собі уявити. Але не було демонстрацій проти антисемітизму. Не було з тієї простої причини, що ймовірні організатори такої демонстрації знають, що на неї прийшло б 150 осіб, які завжди ходять на різні демонстрації. А факт, що прийшло так мало

людей, був би чудовим аргументом, що підтверджував би масштаби польського антисемітизму. Тому відповідальність за зміни в цьому плані тяжіє над польською громадськістю. Якщо ми не хочемо виглядати так, як виглядаємо, мусимо щось зробити для створення іншого образу.

З оцінкою України ситуація ще гірша. Розповсюджену думку, ніби в Польщі німці влаштували Голокост, бо поляки не заперечували, достатньо легко спростувати, і мені це неодноразово вдалося. Але у випадку України цей аргумент підсилюється тим, що існували створені німцями національні українські структури, які мали підтримку значної частини українського суспільства Західної України. Це ще більше посилює образ України як держави, що несе свою частку відповідальності за Голокост. Але справа в тому, що українська держава є щойно створеною, тому те, що євреї закидають Польщі як державі, у випадку з Україною стає звинуваченням українців як народу. Цей закид є парадоксальним, з ним важко боротися, бо у випадку, коли ми говоримо про відповідальність держави, можна пояснювати, що все залежить від того, які сили керують державою, а в українському випадку кажуть: «Це закладено в натурі українця — нищити євреїв». І тут подібна ситуація: євреї, що живуть в Україні, можуть навести багато контрприкладів, але їхній голос не є вирішальним у цій дискусії. Я маю абсолютно інший образ. Згадую неймовірні події кінця 80-х: групи з українського «Руху», які приїхали до Москви захищати перший єврейський конгрес від атаки російських націоналістів. Для мене це було справжнім пізнавальним шоком, але звісно, крім учасників цієї події, про це мало кому відомо. Крім питання поінформованості, знання маловідомих фактів, є також фундаментальна методологічна проблема. Українсько-єврейські, польсько-єврейські, навіть польсько-українські публічні історичні спори поза межами кола істориків організуються за принципом «або-або». Маємо справу

з двома наративами, які психологічно правоможні для обидвох сторін. І неможливо починати діалог, якщо ми не визнаємо, що те, як протилежна сторона розглядає нашу спільну історію, для цієї сторони є таким же правоможним, як для мене моє власне бачення цієї історії. Це вимагає, особливо від євреїв, неймовірних зусиль. Це вимагає зрозуміння, наприклад, того, що хтось вступав у дивізію «СС-Галичина» не тому, що хотів знищувати євреїв, а тому, що не бачив іншої сили, яка була б готова боротися за незалежність України. Не знаю, чи усвідомлює українська сторона, наскільки неймовірно важкою

З історичної перспективи можна розглядати історію Європи як історію етнічних чисток. Європа, яка починалася як «етнічний балаган», поступово тяжіла до однорідності, використовуючи завжди ті самі методи: асиміляцію, виселення, знищення. Різниця лише в тому, що на Заході Європи ці процеси завершилися переважно в ХІХ ст., а на Сході вони відбувалися повільніше і тривали довше.

для євреїв є така вимога. Але правда в тому, що без готовності пройти через такий інтелектуальний шок, діалог або неможливий, або обмежуватиметься невеликою кількістю людей.

Отже, маємо справу з активною суперечкою довкола оцінки конкретних постатей: постать Романа Шухевича і думка про нього єврейського середовища — з одного боку, а з іншого боку — присвоєння Шухевичу

звання «Герой України». Однак дещо інакше виглядає спір про діяльність Андрея Шептицького. Звідки береться незрозумілий для українців спротив єврейських середовищ визнанню заслуг Шептицького?

У випадку Шептицького маємо справу з доволі серйозною внутрішньоєврейською дискусією (зрештою поляки — з інших причин — теж мають проблеми з його особою). Постать Шептицького можна розглядати з різних точок зору. Можна дивитися на митрополита з перспективи врятованих євреїв, яких переховували в греко-католицьких монастирях, а також крізь призму публічних виступів митрополита проти єврейського геноциду, його листів до папи... А можна дивитися на нього крізь призму промови, виголошеної після входу німців до Львова в червні 1941 року, і підтримки ним українських колаборантських формувань, створених німцями. Інакше кажучи, про Шептицького з повним правом можна сказати так: «Він був колаборантом, а коли зрозумів, що вітер історії змінив напрямом, почав забезпечувати себе і врятував кількох євреїв, щоб потім мати докази того, що він був доброю людиною». Можна оцінювати його по-іншому: як релігійний лідер, а отже як провідник нації, він у ситуації складного вибору намагався для своєї пастви вибрати найменше зло. Не конче лише одна з цих версій правдива, а інша помилкова. Вони можуть взаємодоповнюватися і остаточний образ Шептицького залежить від повноти картини війни та ролі українців, німців і євреїв у тому конфлікті. Якщо йдеться про ситуацію вибору між більшим і меншим злом, то здається, цей другий образ Шептицького є правдоподібнішим. Якщо ж йдеться про війну як конфлікт народів (у якому несуттєво, хто які цінності декларує), то правдоподібнішим стає перший образ Шептицького. Ця суперечливість стала причиною того, що Шептицького не визнали «Справедливим серед Народів Світу». У той же час в Ізраїлі існують єврейські кола, які ша-

нують пам'ять митрополита. Суперечка з приводу його постаті базується, на мою думку, на двох абсолютно хибних — кожне по-своєму — єврейських баченнях світу. Перше стверджує, що світ проти нас: «Не треба себе обманювати, гої ненавидять євреїв, а коли є нагода — переслідують їх або вбивають, тому не варто мати ілюзій». Друге бачення каже, що люди за своєю природою є добрими, їм треба довіряти, а якщо трапляються міжетнічні конфлікти, вони обов'язково мають якісь раціональні причини, і все можна зрозуміти. А бачення, що з розумінням ставиться до обставин вибору і зосереджується на особистостях і індивідуальному моральному виборі, а не на загальній історії, суб'єктами якої є народи, залишається рідкістю. Одностаїності в цьому питанні не буде.

Як історія, а отже, й колективна пам'ять відділяють Центрально-Східну Європу від Західної? У чому полягає західна перспектива в контексті ставлення до євреїв?

З Європою завжди існує та проблема, що сама Європа є радше ідеєю, аніж даністю. Це ми бачимо на прикладі суперечок про те, де саме закінчується Європа (або де вона повинна закінчуватися), але все це суперечки нормативні, а не описові. Європейці й досі не вирішили, ким вони загалом є: все залишається *in statu nascendi*. Тому пам'ять і способи її озвучення є такими важливими, оскільки пам'ять не об'єднує європейців, а розділяє. І що цікаво, розділяє більше сам досвід, набутий у ХХ ст., аніж те, на якому боці конфлікту цей досвід було здобуто. Тому німці й французи мають пам'ять про ХХ ст. подібнішу, ніж німці і поляки, чи французи й українці, чи французи та євреї. Це явище ґрунтується на декількох, іноді не пов'язаних між собою, чинниках. По-перше, з історичної перспективи можна розглядати історію Європи як історію етнічних чисток. Європа, яка починалася як «етнічний балаган», поступово тяжіла до однорідності, використовуючи завжди ті самі ме-

тоди: асиміляцію, виселення, знищення. Різниця лише в тому, що на Заході Європи ці процеси завершилися переважно в ХІХ ст., а на Сході вони відбувалися повільніше і тривали довше. Зокрема тому, що ідея національної держави була французькою революційною ідеєю, а на Сході функціонувала радше модель багатонаціональної імперії з однією панівною нацією. Саме тому в Західній Європі — принципово національні держави з демократичним устроєм. Заходу правомірно засуджувати Східну Європу за випадки геноциду лише тому, що на Заході ці процеси закінчилися значно раніше. Але на закид на адресу Східної Європи, мовляв, це «там, де ріжуть», можна відповісти, що Західна, це «там, де різали». По-друге, ми часто забуваємо, що під час I-ї та II-ї Світових воєн наймасштабніша різанина відбувалася саме в нашій частині Європи. І ця різанина фундаментальним чином змінила свідомість та уяву мешканців нашої частини континенту — виникли глибокі сумніви, що можна довіряти сусідам, людям і державі. Захід Європи живе в країнах давніх, таких, що заслуговують на довіру, з кращими чи гіршими демократичними устроями. Франція після гітлерівської окупації, хоч і мала великі втрати, — чверть мільйона загиблих — відродилася тією самою Францією, якою була до 1939 року. Європу, в якій немає Франції чи французів, важко собі уявити. Для порівняння: Польща

після війни в 1945 році отримала зовсім інші кордони, втратила майже 17% населення, а крім боротьби і жертв, програла війну, яка почалася з конфлікту через її незалежність. Це досвід цілком іншого порядку, ніж досвід французький. Україна як незалежна держава була створена значно пізніше ніж інші країни, що також дуже часто провокує закиди на її адресу. Я ніколи не міг зрозуміти, чому факт, що держава постала пізніше за інших, має свідчити про брак сенсовності українського національного проекту. Третій чинник — цілковито відмінне бачення Голокосту в обидвох частинах Європи. Французи

Просто існує такий рівень власного жахливого досвіду, за яким важко уявити собі жахіття чужого. Іншими словами, факт, що поляки не зазнали морального шоку стосовно досвіду Голокосту не говорить про погану моральну кондицію поляків, а свідчить про паралізуючу силу страждання, що його зазнали самі поляки. Звичайно, це надзвичайно ускладнює дискусію про польський антисемітизм, польський колабораціонізм під час знищення євреїв.

вийшли з війни, як я вже казав, заплативши данину кров'ю, та коли порівняли свою долю з долею євреїв, не могли не погодитися, що тут є фундаментальна різниця. Це, зрештою, стало вихідною точкою для дискусії на тему антисемітизму. Спочатку було засуджено німецький антисемітизм, без проблем, згодом треба було визнати, що існував також і французький

антисемітизм, нічим не кращий. Для зрозуміння цього Франції було потрібно майже півстоліття, але вихідною точкою був моральний шок. В Польщі подібного морального шоку не було. Поляки по закінченні війни, якщо взагалі були спроможні порівнювати свою долю з чимось, думали про те, що німці винищили 3 млн. поляків і 3 млн. євреїв (разом загинуло 6 млн. польських громадян), і що поляки і євреї стояли в одній черзі до газових камер. Це неправда. Просто існує такий рівень власного жахливого досвіду, за яким важко уявити собі жахіття чужого. Іншими словами, факт, що поляки не зазнали морального шоку стосовно досвіду Голокосту не говорить про погану моральну кондицію поляків, а свідчить про паралізуючу силу страждання, що його зазнали самі поляки. Звичайно, це надзвичайно ускладнює дискусію про польський антисемітизм, польський колабораціонізм під час знищення євреїв. Але іншої можливості не було. Натомість Україна ще не оговталася після Голодомору 30-х років. Їй довелося пережити всі жахіття II Світової війни, яка значною мірою відбувалася на її території, а до того була ще й українська громадянська війна вкупі з українсько-польською етнічною війною. Чи в такій ситуації можна дивуватися, що українці ніби й не заважили — в моральному сенсі — що німці між іншим винищили євреїв? Просто існує межа у мірі страждання, яку можна витримати, а далі настає байдужість.

На заході Європи було півстоліття, щоб усе це перетравити, подискутувати, зрозуміти, проаналізувати. В Польщі ж і в Україні за часів комунізму це було цілком неможливим. Коли нарешті обидва народи після краху комунізму отримали свободу слова, першочерговими виявилися інші проблеми, і більшість з них такими залишається й надалі. А тому усвідомлення, що Голокост був — а таки був — найбільшим злочином в історії людства, що його жахіття незрівнянні з нічим іншим, такого усвідомлення в Польщі і в Україні спочатку не виникало, бо не могло, а врешті,

коли вже могло, то не було йому як вкорінитися. Власне з тієї причини, що коли на Заході Голокост розглядається як фундаментальне моральне питання, то на Сході він йде в одному ряду з іншими пережитими там жахіттями.

Тому дуже важливо, щоб ми, якщо вже сперечаємося, дійшли все ж до принципів спору. А ці принципи мусять базуватися на тому, що ми не можемо не зважати на точку зору співрозмовника, навіть якщо вважаємо її цілком хибною. Ба більше: вона може бути об'єктивно хибною, тому фахівці-історики, які це усвідомлюють, можуть дійти згоди, навіть якщо походять з «ворожих» таборів. Натомість у публічній дискусії пересічних громадян переважають ситуації, коли на самому початку опоненти звинувачують один одного в брехні, і розмова на цьому закінчується. Є принципова різниця між неправдою як такою і чимось, що не є правдою. Навмисна неправда має на меті ввести в оману когось, натомість неправда, яку ми повторюємо самі собі, засвідчує лояльність до тих, із ким ми себе ідентифікуємо. Мотивації бувають різними, навіть якщо біхевіористський підхід, на перший погляд, такий самий. У розламі між цими двома категоріями міститься жахливий клубок центральноєвропейської пам'яті. Якщо ми не проявляємо поваги до права співрозмовника мати своє власне бачення, краще не сперечатися, а залишатися кожний при своїй власній версії, у своїй твердині національних міфів і почутті моральної вищості над усіма.

Поговоримо тепер не про конфлікт пам'яті, а про маркетинг майбутнього. На карті Східної Європи є багато місць, які глибоко закарбовані в єврейській традиції і культурі — Умань, Меджибож, багато інших. Наскільки ці місця можуть змінити спосіб бачення єврейської спільноти на взаємні стосунки? Багато говориться про краківський фестиваль єврейської культури як про символ

подолання болісної історичної спадщини Східної Європи...

Я доволі скептично до цього ставлюся. Хіба що Умань можна вважати таким напівпозитивним контрприкладом. З тієї простої причини, що масштаби прочанства призвели до того, що це стало спільним єврейсько-українським підприємством, включно з українсько-єврейським бізнесом і аферами. Бен Гуріон колись сказав, що Ізраїль доти не стане нормальною країною, поки в ньому не буде власних повій і злодіїв. Думаю, що наші стосунки також для повноти картини потребують ще й спільних аферистів. Але контрприкладом Умані може бути Лежайськ, тобто Умань меншого масштабу.

Туди приїжджають цадики на могилу цадика Елімелеха, але мешканці Лежайська і приїжджі не перетинаються взагалі, або майже взагалі. Ніхто ні з ким не розмовляє, ніхто насправді нікого не цікавить. Євреї, які приїжджають до Лежайська, приїжджають з іншого світу, де сповідують якусь «дивну» релігію, яка мешканців Лежайська не стосується; своєю чергою хасиди, які туди приїжджають, насправді йдуть до уявного колишнього Лежайська, а не до того містечка, яким він є тепер. Я не бачу — а минають роки — щоб ці два світи якось зближувалися. Інша справа, що мешканці Лежайська, Варки чи Бобової взагалі не усвідомлю-

ють, у яких важливих для євреїв місцях вони живуть. Я колись гортав хасидський путівник, виданий у Сполучених Штатах у 80-х. Про Варшаву я знайшов там 2 сторінки: інформацію про аеропорт, центральний вокзал, готель «Форум», синагогу Ножики, цвинтар на Окопній. А про Лежайськ, Варку, Бобову там цілі розділи. Люди, що живуть у Варці, не знають, що для десятків тисяч євреїв Варка на карті світу є осередком світла, яскравіше від якого лише сьйво Єрусалиму.

Фестиваль єврейської культури в Кракові — явище іншого порядку. Це не просто місце, де періодично зустрічаються поляки і євреї. Він є надзвичайно цікавим явищем, але я почуваю себе там не надто комфортно, бо це фестиваль автентичної єврейської культури, створений не-євреями для не-євреїв. Я не сумніваюся, що взірці єврейської культури дійсно справляють там враження на чутливих поляків. 15 тис. учасників щовечора танцюють разом на вулиці Широкий — найкращий доказ цього. Ми бачимо тут те, що відсутнє в Лежайську, що незначною мірою присутнє в Умані, тобто з дійсним переплетенням культурних слідів. Але попри те, що фінансують фестиваль євреї з-за кордону, організатори і учасники євреями не є. Плюсом Кракова є ще і те, що це культура високого рівня — жодних там «Скрипалів на даху». І зрештою, ця модель виявилася настільки вдалою, що її намагаються переймати в інших містах Польщі: в Лодзі, Влодаві, Хмельнику, Казімежу, Варшаві. Ці менші фестивалі мають різний рівень, але відповідають дійсній потребі польського суспільства в ознайомленні з єврейською культурою. Єврейська культура була частиною польської культури понад 700 років, і було б дивно, якби на неї не було попиту. Щоправда, з євреями, які живуть в Польщі сьогодні, це має небагато спільного. Заключний концерт на Широкий починається на заході сонця в суботу, а це означає, що через галас клезмерської музики не можна молитися в синагозі Ремуг, яка розташована на цій же вулиці. Чи

можуть єврейську культуру представляти не-євреї? Таке запитання не варто задавати, бо будь-яка відповідь буде поганою. Проблема в тому, що в Польщі єврейську культуру або представлятимуть не-євреї, або її не буде взагалі. З іншого боку, якщо національність творців є аж так важливою, тоді треба запровадити для єврейських фестивалів арійські вимоги — тільки навпаки.

Мої чотири України 3 ТИСЯЧ МОЖЛИВИХ

№ 1/2008

Олег Коцарев, Харків

Фото: В'ячеслав Раєвський

Я не громитиму сепаратистів.
Я песимістично намалюю
кілька шкідливих культурно
яскравих частинок нашої
країни, аби насамкінець
виявитись ОПТИМІСТОМ.

Те, що на Сході

Кінець 2004 року. Два величезні натовпи довкола харківського Оперного театру. Ми кепкуємо одне з одного, вигукуємо ритмізовані гасла. Ось уже кілька днів, як одне з їхніх улюблених гасел — «авто-но-мі-я!». Вони смішні й незграбні по суті, але оця автономія з характерною наліпкою «пісуар» нас особливо смішить. Чарівна наївність тих днів і є їхньою особливою цінністю, а хто цього не розуміє, тому я щиро співчуваю.

Початок 2005 року, Львів. Я розплачуюсь за листівку ювілейною монетою «200 років Харківському університету». Продавець уважно її розглядає, а потім виголошує: «О, то це гроші вашої республіки?». Львів'яни помирають від сміху. А ще місяць по тому мене саркастично питають, чи не довго тримали нашу маршрутку Харків-Черкаси «на кордоні»...

Із часом усе це стало викликати менше сміху, а тема, здається, втратила гостроту. Та я переконаний, що вона до нас іще повернеться, бо нікуди не ділося те, що насправді поділяє Україну. Я ніколи не повірю, що «розкол» могли просто так вигадати політики й політтехнологи — вони радше використали давно підготовлений ґрунт.

На моїй батьківщині, в Харкові, завжди багато хто не любив «западенців». Коли мій сусід, родом з Рівного, сварився зі своєю харківською тещою, вона обов'язково називала його, цілком російськомовного, «бандерою». Біля дому, де я живу, є дешевий продуктовий ринок — Кінний базар, а в одному з його закутків завжди стоїть

десяток буковинських фур із яблуками. Не купувати в «бандер» час від часу переконують харківські «яблучники» з інших секторів ринку. Ви скажете, що все це звичайні побутові проблеми, а я скажу, що продавців з Херсона, Полтави чи навіть Криму так не виділяють. Тисячу разів правдиві слова про виняткову роль Харкова й інших східних областей в українській культурі, я перевіряв на собі. Бути українським письменником тут навіть почесно (певною мірою, звісно, й у певних колах). Але не можна не помітити й того, що мені, як цілком україномовній людині, значно важче спілкуватися з широкими колами городян, ніж русофонам чи білінгвам. Не можна не помітити й того, що саме на Сході розташоване місто Сіверодонецьк, яке по «ящику» чомусь називають Северодонецьком. І саме на Сході (за певного зовнішнього сприяння і певної внутрішньої підтримки) активно працювали наймаститіші, хоч і непослідовні сепаратисти на кшталт товариша Артема, Євгена Кушнарьова та Бориса Колесникова, якого по «ящику» чомусь називають Борисом Колесниковим.

Південне нечорномор'я

І все-таки добре, що України насправді не дві, а значно більше. Інакше 2004 рік, можливо, закінчився б зовсім інакше. Є, наприклад, Південь. Із майже зовсім іншою країною Кримом, із незбагненою Одесою, зі спогадами про махновщину, козаччину і Дніпрогес, із русифікованими містами й двомовними селами. Якщо для степової частини Півдня бодай суто умоглядно питання «української єдності» вирішується однозначно позитивно, то з приморською частиною все значно складніше. Чи створила Україна свою яскраву морську культуру? Морську міфологію? І взагалі щось таке, на що було б зручно в цих краях оперти якусь українську ідентичність, відмінну від теперішніх локально-середземноморських та постімперських, що їх дуже легко вико-

ристовувати сусідам під час «заварушок»? Можливо, щось знайдеться в архівах, але підозрюю, що назагал таки ні. «Майстер корабля» Яновського, окремі твори українських письменників про відпочинок у Криму, трішечки кіно, епос козацьких чайок, живопис, котрий майже ніхто не вважає українським, сайт «Українське життя в Севастополі», дипломатична війна за острів Зміїний, ну а ще — одвічна тема для жартів: український флот. Грубо узагальнюючи, це і є Морська Україна в культурному розумінні. Якщо ж перелічити явища культури, де море й примор'я не екзотизуються й не відчужуються, перелік іще скоротиться. Дай мені Боже помилятися, та коли я не помиляюся, то з таким набором артефактів приморської українській ідентичності неможливо на рівних співіснувати з пафосом і силою російської постімперської та радянської морської культури й міфології, із загальними середземноморськими й романтичними кримськотатарськими та ісламськими тенденціями.

Натомість український Південь, за винятком Криму, видається миролюбним, спокійним і консервативним. Для його єдності з рештою країни вирішальною може бути навіть звичка жити в державі з назвою Україна. Що ж до Криму, то, на моє переконання, там тепер не на часі самодостатні культурологічні роздуми. Там на часі — створення надзвичайного штабу різнопрофільних спеціалістів (хоча б соціологів, контррозвідників, економістів, істориків, фахівців із культури), аби негайно рятувати ситуацію. Що відбувається в кримському суспільстві насправді, важко зрозуміти, і особливо важко зрозуміти на місці. В цьому агресивному до України і до себе самого регіоні потрібні негайні, але й делікатні дії: достатньою підставою для них був би сам лише факт появи на слов'янських масових заходах «козаків», а на кримськотатарських — поки що поодиноких чоловіків з характерними формами борід і стилем одягу. Не кажучи вже про останні «земляні» сутички.

Дивний Захід

Наша, сказати б, «серйозна» частина медіапростору вже не потребує розвінчування міфів про Західну Україну. Саме тому за деякими з цих міфів я тепер із чистим сумлінням можу визнати рацію. Принаймні, значною мірою. Наприклад, не можна заперечити ролі Галичини в доцентрових тенденціях. «Галицький сепаратизм» у сьогоденній Україні лишається екстравагантною метафорою, і саме тамтешні мешканці, здається, найбеззастережніше ототожнюють себе з Україною.

Але чарівна і неповторна галицька специфіка — водночас рідна і несподівана, культурна і ментальна — провокує характерну галицьку замкнутість. А та, своєю чергою, відштовхує інші регіони від дивакуватих, зарозумілих — то надто гонорових, то надто кугутувагих, «собі на умі» — «бандер». Чи сприяє порозумінню те, що україномовну немолоду жінку зі Сходу з трішечки недо-львівським акцентом, яка прожила у Львові майже все доросле життя, її подруги-вчительки й досі постійно називають «східнячкою»? Чи викликає повагу те, що горді оборонці рідної мови так часто (хотілося написати «майже поголівно») й беззастережно переходять на смішну російську (з майже естонським акцентом) не лише в Донецьку, а й у Харкові чи навіть у Києві? Можливо, їм здається, що вони потрапили за кордон? Чи не задовгим був митний контроль над Збручем? Об цю специфіку Галичини розбилася не одна закоханість у Львів пафосних патріотичних україномовних дівчат і юнаків зі Сходу. А особисто мені зберегти інтимне ставлення до Галичини допомогли тільки великі дози терпіння та уваги.

Ну, та не Галичиною єдиною. На тлі Буковини з румунськими паспортами та Закарпаття, де на окремих сільрадах можна побачити як український, так і угорський прапори, тут усе ідеально. Як і на Сході, в Буковині та у Закарпатті держава застосувала лише половину розумної версії ліберального підходу до культурно й соці-

ально орієнтованих назовні громад. Вона дала певну (хоч і не завжди послідовну та достатню) свободу користуватися не-українською мовою і культурою, але не прищепила поваги до культури й мови української. А тим паче — її знання.

Пригадую красиве містечко Виноградів на Закарпатті, що трапилося мені дорогого влітку все того ж 2004 року. Чудовий місцевий колорит: високий готичний костел, бароковий монастир, приємні низенькі будиночки, руїни замку на горі, суміш української та угорської на вулиці... Ночував я в милої бабусі-мадярки в старому романтичному будинку з колонами. Там була дірка в стелі, тому, коли йшов дощ, посеред кімнати ставилося мидницю, куди велично, наче у фільмі Тарковського, спадала згори вода. Так от ця жінка дивилася тільки угорське телебачення, мала тільки угорські книжки, стіни квартири було обвішано рекламою якоїсь партії, що балотувалася до угорського парламенту. Українською вона зі мною розмовляла досить стерпно, але була свято переконана, що говорить... російською. А коли дізналася, що я з Харкова, спитала дві речі: в якій країні знаходиться це місто, і чи є там що їсти?

Центр відвойовано?

Центральна Україна — класика перехідного жанру. Східняки на Заході й західняки на Сході, мешканці Центру, втім, можуть зійти за своїх і тут, і там. А ще в Центрі знаходиться столиця. Вже ці два чинники роблять даний регіон засадничо несепаратистським в усіх вимірах.

Хоча і тут є деталі. Насамперед — хронічно, як на мене, закомплексоване ставлення дуже багатьох мешканців Центральної України до української мови та культури. Чи не для більшості україномовних житомирян, черкашан та киян українська залишається головно мовою для «хатнього вжитку». Щоправда, не можна не помітити певних змін. Порівняно з якимось 1996 роком, української мови на вулицях

Києва побільшало в кілька разів. Подібні, хоч і не такі виразні тенденції я спостерігав і в інших центральних містах. А так оптимістично було не завжди. «Українські симпатії» Центру в електоральному сенсі були під сумнівом аж до 2002–2004 років, політтехнологи-«розкольникі» ще донедавна марили про Київ у «східній половині», аргументуючи це невиліковною ностальгією наддніпрянців за СРСР.

Невпинно зростає сьогодні роль Центральної України у творенні сучасної української культури. І мова не лише про, наприклад, феноменально потужний і невичерпний потік талановитих літераторів із Житомира та Ніжина-Конотопа. Митці з усіх закутків країни разом з людьми інших інтересів та професій масово з'їжджаються до Києва. Перетворення Києва на українську Москву, своєю чергою, посилює динамічність громад навколишніх областей. Багато хто переконаний, що саме цей дивний і не завжди «здоровий» конгломерат має найбільші перспективи в розбудові об'єднувальної ідентичності. А з іншого боку — Київ, як країна-в-країні (за моделлю «Москва–СРСР»), завжди залишатиметься і чинником відцентровості.

Що ж, я згадав лише чотири частини України, у чомусь схожі, у чомусь відмінні, а в чомусь — драматично протилежні. Розмови про їхню несумісність перебільшені, але й небезпідставні. Найсумніше те, як мало ці регіони знають одне одного. Як і те, що їхній майже єдиний спільний культурний простір — пострадянська попса в усіх варіаціях. І якою мірою для багатьох із них умовна спільноукраїнська ідентичність. Зміцнити єдність країни в царині культури допоможе тільки взаємодія, взаємообмін і взаємне знайомство. Як не дивно, важливим кроком у цьому напрямку мені видається Помаранчева революція. Власне там і тоді люди з різних регіонів країни побачили одне одного саме як носіїв специфічних поглядів, культур та ідентичностей. Як показав

Майдан, така зустріч має й певні ризики. Познайомившись зі своїм родичем ближче, у ньому можна розчаруватись. Але не познайомившись, ніколи не станеш повноцінним родичем. Десь так. І ще одне: потрібна логічна, красива і зрозуміла ідеологічна концепція. Таких в Україні, здається, немає взагалі. І від того, хто перший її віднайде — «соборники» чи «сепаратисти» — залежатиме багато що.

Українська незалежність залишається стратегічним компромісом

№ 7/2011

Ярослав Грицак

Українська незалежність — запізнілий продукт. Проблеми, які ми переживаємо, значною мірою є проблемами молоді держави. Якби Україна могла стати самостійною не у 1991 р., а скажімо, у 1917 чи 1919 р., наша історія покотилася б іншим шляхом.

Правдоподібно, у перші роки вона вмістилася б у загальні рамки молоді демократії, як це сталося з міжвоєнними Литвою, Польщею, Румунією чи Угорщиною. Цілком можливо, що подібно до тих самих держав, з бігом часу незалежній Україні не вдалося би встояти перед загрозами авторитаризму. Не виключено, що справа дійшла би до гострих внутрішніх конфліктів між українськими лівими й українськими правими, і що, якби дійшло до Другої світової війни, вона постраждала б не менше, аніж Радянська Україна чи сусідня Польща. Однак дві речі є певними. Перше: навіть за найгіршим сценарієм не можна уявити собі, щоби самостійний уряд у Києві взявся організувати голод для мільйонів своїх громадян — як це сталося в Радянській Україні у 1932–1933 рр. Друге: навіть якщо Україна по війні стала би комуністичною, подібно до Польщі, Румунії, Литви чи Угорщини, то це все-таки була би не та Україна, якою була Українська РСР. Тобто вона мала би більше автономії у вирішенні своїх справ, її не відділяла б «залізна завіса» від західних чи південних країн т.зв. народної демократії, як це було у випадку кордону між комуністичною Польщею й радянською Україною. І майже напевно, після падіння комунізму вона швидше могла би впоратися з політичними й економічними реформами, і тепер разом зі своїми південними і західними сусідами була б у Євросоюзі.

Нам слід зрозуміти, що вирішальну роль у здобутті державної незалежності відіграють не так внутрішні, як зовнішні

фактори. А цим фактором у 1991 р. було виникнення міжнародного консенсусу на постання незалежної України. Цього консенсусу не було не те що у 1985 р., а навіть влітку 1991 р. Пам'ятаймо, ще 1 серпня 1991 р. американський президент Буш-старший переконував у Верховній Раді українських депутатів, що їм не слід відділятися від Союзу. Попередньо щось подібне пробувала сказати Маргарет Тетчер. Зрештою, Тетчер опиралася не тільки розпаду СРСР — як знаємо тепер з опублікованих документів, два роки перед тим вона пробувала протистояти об'єднанню Німеччини.

Мусимо визнати: Захід не був готовий ані до падіння комунізму, ані до розпаду СРСР. Міжнародний консенсус на постання України як незалежної держави з'явився досить пізно — аж після провалу ГКЧП. І якби Україна не скористалася з цього шансу, не знати, чи вона зараз була б незалежною.

Насправді, історія завжди вагітна різними можливостями. І коли сьогодні можна часто почути, що у 1991 р. Україна не завоювала свою незалежність, і що вона впала їй як дар з небес, я можу тільки стелити плечима: випадок допомагає лише тому, хто до нього є добре підготовленим. Так, українська незалежність прийшла запізно. Але це є одним із тих випадків, коли краще пізно, аніж ніколи.

Приклад з ГКЧП доказує і показує, що імперії розпадаються не на окраїнах, а у центрі. Аттила не завоював би Рим, якщо б Рим на той момент не був сильно послабленим, Німеччина могла б виграти війну, якби не голодні бунти у Берліні восени 1918 р. Та й Російська імперія могла би напевно встояти, якби не такі самі голодні бунти у Петербурзі ранньої весни 1917 р.

СРСР теж міг би встояти, якби не велика системна криза у центрі цієї останньої імперії. Її головним елементом цієї кризи була боротьба між Горбачовим jako президентом СРСР і Єльциним jako президентом Росії. Щоб перемогти, Єльцин намагався вивести Росію зі складу СРСР. А це, у свою

чергу, прискорювало розпад СРСР на краях — включно з такою величезною окраїною, якою була Радянська Україна.

***

Але якщо причини розпаду імперії криються головню в центрі, характер розпаду залежить значною мірою від периферії. Більшість з цих периферій виглядали не лише як етнічні окраїни, але як міні-копії самих імперій. Кожна з них без винятку мала велике число росіян і російськомовних, а деякі ще й додаткові інородні анклавні — Нагірний Карабах в Азербайджані, Осетія й Абхазія в Грузії, Придністров'я у Молдавії, Крим в Україні. З огляду на таку конфігурацію, розпад Союзу цілком міг стати таким собі Армагедоном — образ тим більш правдоподібний, що такі новопосталі держави, як Росія й Україна, ставали автоматично ядерними державами. Над самою Україною дамокловим мечем висіла загроза конфлікту між різними регіонами. Зараз мало хто пам'ятає, що на межі 1980-х і 1990-х тут існували декілька рухів із сильним сепаратистським потенціалом: окрім кримської проблеми, існував новоросійський рух на Півдні і поліщукський — на Півночі, говорилося про можливе від'єднання Донбасу і т.д. і т.п.

Скажімо, порівняння з розпадом Югославії фігурувало у прогнозі ЦРУ стосовно розвитку подій в Україні. Тільки що таке порівняння було не на користь України: американські спецслужби вважали, що у випадку можливої війни між україномовним Заходом і російськомовним Сходом України югославський конфлікт виглядатиме як невинний пікнік.

***

Україні вдалося уникнути всіх цих сценаріїв. Значною мірою тому, що на момент розпаду СРСР тут склався стратегічний союз трьох головних місцевих політичних акторів: масового національно-демократичного руху на Заході, національних комуністів у Києві та робітничого руху на Донбасі. Зараз, двадцять років по тому,

про третій рух звикли не говорити і його не згадувати: мовляв, незалежна Україна постала внаслідок тиску харизматичних галичан та прагматиків-комуністів, які в останню мить вскопили у вагон української незалежності. Насправді ж, декомунізація перед самим розпадом СРСР відбулася не тільки по містах і селах Західної України, де після виборів 1990-х прийшли до влади національні демократи, але й на Донбасі. Там після масового страйку 1989 р., внаслідок вимог робітників були скасовані парткоми на шахтах. Тільки що до літа 1991 р. донецький рух не був зорієнтований на Київ. Він був радше місцевим відгуком подій, що розвивалися у серцевині СРСР — у першу чергу страйку на Кузбасі. Переорієнтація донецьких шахтарів з Москви на Київ відбулася буквально за декілька місяців до розпаду СРСР, коли їм стало очевидно, що від союзного центру дарма шукати вирішення їхніх питань, а Київ тоді ще був великим невідомим, тому на нього ще можна було покладати надії.

У кожному разі, влітку 1991 р. між трьома регіонами і трьома політичними акторами на Заході, Сході і в Центрі уклався стратегічний союз: заради спільної безпеки і благополуччя краще триматися подалі від Москви. Звичайно, цей союз нагадував радше союз щуки, риби і рака. Не дивно, що він швидко розпався, як тільки з розпадом Союзу зник спільний супротивник. І вже за три роки, у 1994 році, коли дійшло до нових президентських виборів, колишні союзники стали затятими супротивниками. Саме тоді, коли Західна Україна голосувала за Кравчука, а Східна — за Кучму, ЦРУ виїшла зі своїм прогнозом про можливу громадянську війну в Україні.

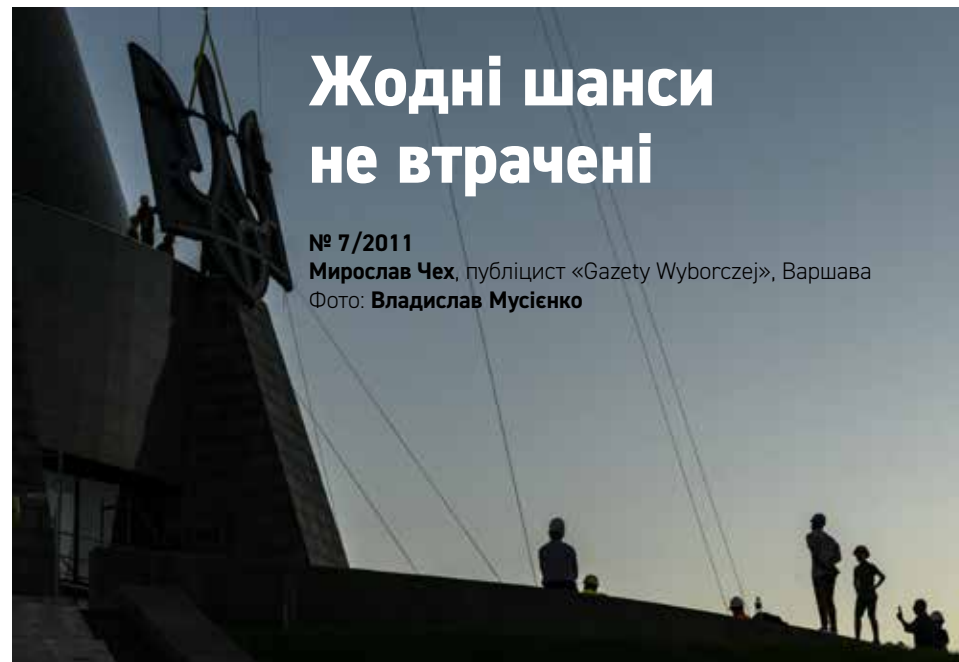
На щастя, цього не сталося. А сталося щось інше: в Україні вдалося мирним і демократичним шляхом змінити одного президента на іншого. Значення цієї події не варто недооцінювати.

Добре відомо, що головні ознаки організму закладаються у моменти, що пере-

днують його народженню і в перші фази його життя, якщо можна так сказати, у його дитинстві. Цю метафору можемо застосувати до української незалежності: події, що їй безпосередньо передували і що послідували зразу після її проголошення, завдали головні контури, в яких розвивається сучасна Україна. Україна постала з кризи, вихід з якої стався за рахунок компромісу. Пізніше ця формула повторилася під час других президентських виборів 1994 р., прийняття Конституції 1996 р. та Помаранчевої революції 2004 р. У цьому є свої позитивні сторони. Завдяки такій формулі Україні вдається зберігати відносну політичну стабільність, а водночас залишатися демократією — бо, як відомо, компроміс є хлібом і вином демократії. Недоліком такої схеми є брак стратегічного компромісу. Вірніше, він існує лише щодо одного засадничого елементу — самої української незалежності. Як показують соціологічні опитування, якби протягом двадцяти останніх років повторювали референдум про українську незалежність, результат був би той самий — тільки що не з таким яскравим підсумком.

Немає, однак, компромісу щодо таких важливих питань, як статус російської мови, історії та зовнішньої орієнтації. А поки його немає, Україну буде кидати від одної глибокої кризи до іншої.

Виглядає, що Україна зараз знову стоїть на поворотному пункті. І вибір, який зробить теперішня українська політична еліта — шукати стратегічного примирення з супротивником або, навпаки, старатися його повністю знищити — може сформувати напрямок руху вже незалежної України на наступні десятки років.

Жодні шанси не втрачені

№ 7/2011

Мирослав Чех, публіцист «Gazety Wyborczej», Варшава

Фото: Владислав Мусієнко

Проголошення української незалежності для мене не було несподіванкою. Існували побоювання, яким шляхом піде процес: чи не виллється він у хаос, анархію, чи не скотиться Україна у провалля радикалізму? На щастя, цього не сталося. І діяльність народної опозиції була надзвичайно мудрою — і Народної Ради, і Руху, і інших політичних партій, які тоді створювалися.

Можна було дещо інакше проектувати сценарії розвитку подій, які у серпні 1991 року вилилися у путч Янаєва та Акт незалежності України, який потім затвердили на референдумі — але напрямок було задано. Розвал СРСР і народження незалежної України.

Восени 1991 року, спільно з Богумилою Бердиховського, ми написали статтю, в якій ствердили, що такий референдум не потрібний. Адже, якщо Акт незалежності є державотворчим документом і виявленням волі народу за посередництвом парламенту, тоді незалежність фактично проголошена, а референдум зайвий. Однак виявилось, що референдум підтвердив рішення Верховної Ради і це неодноразово було дуже вагомим аргументом у багатьох ситуаціях, коли незалежність України ставили під сумнів.

Тодішнє керівництво України, яке з часом очолив Кравчук, також обрало курс на державність. Можна сказати, Кравчук ходив між краплинами дощу — і вашим,

і нашим. Це і було головним інструментом забезпечення мирного шляху до незалежності. Адаже спостерігаючи ззовні, було зрозуміло, що позиція України на міжнародній арені буде пов'язана саме з мирним розвитком подій. Власне, прямий натяк на це зробив Джордж Буш-старший, коли під час свого відомого приїзду з Горбачовим до Києва сказав: «Вам треба бути з реформаторами з Союзу, а не займатися націоналізмом», тобто державотворенням.

Тоді у Польщі було розуміння важливості процесів в Україні. Керівництво польської держави, особливо прем'єр-міністр Ян Кшиштоф Белецький, розумів це досконало. Він наполягав, щоб не визнавати групи Янасава. Більш консервативним було Міністерство закордонних справ і міністр Єжи Скубішевський. Не є таємницею, що в оточенні самого Леха Валенси розглядалося визнання Янасава як керівника радянської держави.

Яцек Куронь, Адам Міхнік і Броніслав Геремек були переконаними прихильниками незалежності України. Розуміли, що для Польщі важливо, щоб українська держава відбулась і все пройшло мирним шляхом. Це була ідея паризької «Культури» — незалежність України забезпечує незалежність Польщі зі східного боку. Питання економіки, політичної безпеки, ядерної зброї на території України були на другому плані.

Впродовж 20 років у Польщі відбувалися коливання в ставленні до незалежності України. Наприклад, міністр закордонних справ Анджей Олеховський у 1994 або 1995 році виступив з тезою, що головним партнером Польщі має бути Росія. Однак згодом такі заяви спростувались під впливом інших питань, зокрема, відносин зі США. У Вашингтоні з часом зрозуміли, що незалежність України відповідає американським інтересам.

В останні три з половиною роки польсько-українські стосунки зазнали серйозної кризи, що було пов'язане зі зміною пріоритетів щодо партнерів на Сході. Перше місце посіла Росія. Такий курс обрало

Міністерство закордонних справ під керівництвом Радослава Сікорського. Цьому сприяла і зміна влади у Києві. Польща і Україна віддалилися одна від одної — найсильніше за всі 20 років.

З часом цю позицію скоригували. Президент Броніслав Коморовський відновив стратегічне партнерство наших держав, і Янукович це підтримав. Наступних півроку матимуть вирішальне значення. Чи вдасться підписати угоду про поглиблену зону вільної торгівлі та асоційоване членство?

Головне, що Україна як незалежна держава відбулася, демократія достатньо утверджена, а громадянське суспільство найсильніше на пострадянському просторі (за винятком прибалтійських держав). Звісно, хотілося б глибшого прогресу, але нарікати нема чого. Думаю, жодні шанси не втрачені, а тому я залишаюсь оптимістом.

Ми дуже цікаво прожили ці двадцять років

№ 7/2011

Олександр Пасхавер, економіст, директор Центру економічного розвитку, радник двох президентів, займався дослідженнями питань економічної ефективності, приватизації та монополізації, Київ

Економічна ситуація у 1991 році була досить специфічною. Популярною була думка, ніби Україна перебувала у значно кращому становищі, ніж інші республіки Союзу. Однак, по-перше, підхід до аналізу ситуації тоді був дуже механічний, оскільки до уваги брався потенціал, проте успіх забезпечують люди, а не машини чи устаткування. У 1991 році Україна — бездержавна країна, оскільки УРСР навіть не була державою, а лише автономним утворенням. Я на той момент був начальником статистичного відділення міста Києва і знаю, яку статистику отримувало керівництво України — лише про близько 20% продукції України. Уся інша статистика йшла прямо до Москви, там оброблялася і потім поверталась до українського керівництва. Ось така міра автономії існувала в Україні. Тому реальна ситуація в державі була така, що Україна зовсім не мала кадрів для управління країною. Мало того, не було традиції управління державою. Наприклад, ви запитаете про Литву, Латвію, але там збереглися традиції, збереглися живі і не старі люди. Проте людей, які могли б управляти Україною, не було, і це визначило катастрофу, адже 1991 рік став для України справжньою катастрофою.

По-друге, об'єктивно люди потрапили у дуже важку ситуацію. Адже десь 60% усього валового внутрішнього продукту знаходились у військовому комплексі. В один момент цей комплекс зник. І тому люди, які вважали себе елітою — робітники, інженери, менеджери, — відчули себе безробітними. Інша частина промисловості була орієнтована на Росію. Зв'язки, звичайно, продовжувались, але їх тип змінився, централізовані постачання зникли. Отже, треба було налагоджувати інший тип поставок і зв'язку. Це і є 1991 рік у виробництві — повний розвал.

Щодо монетарної політики, вся українська валюта опинилась у Москві, адже там знаходився Центробанк. І ніхто не вмів в Україні займатись макроекономічною політикою. Таким чином, ситуацію в Україні у 1991 році — як щодо фінансових, так і матеріальних потоків — можна окреслити як катастрофу. Проте головне — відсутність людей, які могли б адекватно зреагувати на ситуацію.

Теперішня влада України характерна тим, що це досвідчені менеджери середньої ланки радянського виховання. І коли починається керування державою, вона страждає. Наприклад, будь-яка дія в рамках країни — це соціальна дія. Менеджери середньої ланки, навпаки, розглядають кожну дію як господарську: ніби роблять усе корисне, а згодом виявляється, що людям не потрібні подібні рішення, народ їх не сприймає. Перший президент країни Леонід Кравчук та його оточення це розумів, оскільки був не менеджером, а ідеологічним керівником. Проте він дуже мало побув при владі. Потім прийшов наступний, Леонід Кучма, величезний менеджер. Адаже «Південмаш» був одним із найбільших заводів у світі, тому Кучма був підготовлений для керівництва країною, оскільки частково був залучений до управління імперією — Радянським Союзом. Натомість Віктор Ющенко та Віктор Янукович такої підготовки не мали.

Якщо подивитися на останні 20 років історії України (і не тільки), то це дуже цікавий період саме через проблеми, які ми намагаємось вирішувати — це і наш цивілізаційний вибір, і вибір держави, яку ми не вміємо будувати. Ми дуже цікаво прожили ці двадцять років.

Євген Марчук:

«Мені довелось займатися навіть прямим блефом»

№ 7/2011

Розмовляв Петро Андрусечко

Фото: Петро Андрусечко

Наш співрозмовник — постать неординарна. Достатньо вслухатися, як він відрекомендовується: «До червня 1991 року я був першим заступником голови КДБ УРСР. До цього — начальником Полтавського управління КДБ, а до цього — начальником інспекції, а ще перед цим я працював у славнозвісному 5 Управлінні з боротьби з антирадянською агітацією (однак я ніколи, слава Богу, не очолював його, а був одним із п'яти заступників). А ще перед цим я працював у розвідці одинадцять років». У 1991 році Євген Марчук, адже мова саме про нього, очолив Службу Безпеки України. І, зважаючи на рівень викликів, треба віддати належне — СБУ непогано впоралася зі своїми завданнями у перші роки незалежності. У цьому є чимала заслуга самого Марчука. Незважаючи на радянське минуле, він користувався повагою навіть серед частини колишніх дисидентів. Втім, Євген Кирилович — не лише історична постать і політик, а насамперед цікавий співрозмовник. Зрештою, як він сам висловився після півторагодинної бесіди, «тем для розмов вистачило би ще на кілька годин».

Згадаймо 1991 рік. Чи для вас особисто проголошення незалежності України було несподіванкою?

Ні, не було, оскільки процес назрівав, і особливо останні півроку для мене особисто він був дуже видимий, адже напередодні набуття незалежності я працював державним міністром з питань оборони, державної безпеки та надзвичайних ситуацій. Що це означало? Адже Радянський Союз

офіційно ще існував, хоча Декларація про державний суверенітет уже була проголошена. Почався складний процес створення власних збройних сил, під який, власне, і створили мою посаду. На той момент ця посада називалася дуже помпезно, по суті, державний міністр — це віце-прем'єр. В дійсності, окрім патронатної служби (10–12 осіб), у моєму підпорядкуванні нічого не було. Адже КДБ, усі військові округи

ми, митниці підпорядковувалися Москві. І тому завдання було поставлене наступним чином: почати створювати свої структури, але в масштабі і в рамках правового поля Радянського Союзу. Існувало чимало ризиків, особливо після громадянських конфліктів на Кавказі, у Прибалтиці, коли залучалися збройні сили. Іншими словами, була сильна протидія Росії. Можливо, не така, як у радянські часи, тобто з агресивним протистоянням, були навіть моменти, коли до нас приїздили і просили. Я, наприклад, пам'ятаю приїзд головнокомандувача ракетних військ стратегічного призначення Ігоря Сергєєва та командувача повітрянодесантних військ СРСР Павла Грачова. Вони мене благали, щоб ми не скорочували призов до збройних сил.

На той момент почався процес самовільного повернення службовців строкової служби. А це ж порушення військового закону, причому серйозне, до кримінальної відповідальності, до того ж, формально діяв закон Радянського Союзу. Проте де-факто ми мали захищати своїх хлопців, які приїхали додому з Середньої Азії, з Камчатки, вони відчували, що все валиться. Найбільшим стимулом для такого процесу було залучення збройних сил для придушення громадянських акцій протесту.

Паралельно з цим почалась робота по створенню своєї митниці. Наш кордон тоді — це кордон Радянського Союзу. Велися важкі, складні переговори. У мене в силу необхідності було дуже багато контактів і з московськими візаві, які входили у ці сфери з російської сторони, і контакти тут, удома.

Вдома проходив бурхливий політичний процес, усе кипіло. До червня 1991 року я був першим заступником голови КДБ УРСР. Тому в мене було чимало і особистих контактів, і службових. І я бачив, що серед моїх колег також відбувається своєрідна еволюція. Декілька з них мали можливість по службових справах контактувати з російськими візаві.

Тобто чимало інших знаків вказували, що центральна влада вже не реагує на те,

що було її святим обов'язком за радянської ментальності. Не кажучи вже про реакцію з боку центральної влади на публічні акції у Києві. Адже до ГКЧП було кілька таких акцій, наприклад, «Геть Масола, Кравчука!», Декларації незалежності був рік. Я буду говорити відверто: звичайно, я не міг точно передбачити подій, і не вірю, що хтось зміг би, окрім, можливо, деяких політиків, які поклали заради цього усе своє життя, того ж Левка Лук'яненка, В'ячеслава Чорновола, Степана Хмари. Більшість людей, що займались державними і політичними справами, мали, як кажуть, голову на плечах і розумно підходили до аналізу ситуації, бачили, що — все, імперія закінчується. В якій формі вона закінчиться — це дуже багатьох збивало з пантелику. А найбільше, звичайно, підписання союзного договору 20 серпня. Саме тому ГКЧП рвонув 19 числа, щоб не допустити союзного договору.

Я неодноразово читав, що у серпні 1991 року до Києва приїжджала людина від ГКЧП з вимогою ввести надзвичайний стан в Україні. Це правда?

Коли грянув ГКЧП прем'єр-міністр Вітольд Фокін був у відпустці. І обов'язки голови уряду виконував віце-прем'єр Масик Костянтин Іванович. Вранці Масик зібрав уряд для аналізу ситуації. Я, поки збирався на екстрене зібрання, відчував, що ситуація якось не тягне на надзвичайний стан. Проте на той момент не було жодних офіційних документів з Москви про події, що відбувалися, залишалось вірити аргументації, яку використовувала Москва у радійних та телевізійних повідомленнях. Щоправда, на ім'я голови КДБ Голушка прийшла телеграма, щоби КДБ УРСР підтримало ГКЧП, зі змістом якої він ознайомив керівництво України. А це означало, що він виконав вказівку ГКЧП і де-факто став його співучасником. Саме так потім формувалась до нього претензія.

Отже, під час наради, яку вів Масик, пролунав дзвінок Кравчука. виявилось, що до

голови Верховної Ради УРСР іде Валентин Варенніков (головнокомандуючий сухопутними військами, генерал армії з досвідом Афганістану), Віктор Чічеватов (командувач Київського військового округу) і перший секретар ЦК КПУ Гуренко. Кравчук для підтримки терміново викликав Масика. Вони там тиснули на Кравчука. Потім вони всі по-різному пояснювали суть бесіди. Вони ні до чого не домовились, але найголовніше — не переконали про введення надзвичайного стану в Україні, оскільки українського закону про надзвичайний стан не було. Але мотивація була інша: вони відчували, що в Україні так не пройде, як у Москві, інші настрої, інші процеси. Проте Масик наказав посилити контроль на місцях у своїх секторах — міністру економіки, енергетики, — щоб ніде не рвонуло.

Але ж процес треба координувати, тому Масик дав ідею створити Комісію в Кабміні і очолити її мені. І коли говорили, що в Україні був створений аналог російського ГКЧП, мене тепер розбирає сміх. Пов'язувалось це з тим, що я з КДБ пішов недавно, а у Москві голова КДБ СРСР Володимир Крючков — головний у ГКЧП. Це просто дурниця! Уявіть, що мені прийшла б до голови ідея очолити українське ГКЧП, — я не можу розпустити уряд, парламент, вони діють (Комісія працює в рамках уряду). Якби я навіть, чисто шизофренічно, захотів зробити український ГКЧП, я просто не мав би інструментів для створення ГКЧП. А головне те, що все керівництво в Україні діяло злагоджено і виважено.

Я вважаю, Масик поступив правильно, хоча мені це коштувало чимало нервів. Уявіть, якби щось трапилось, винуватий був би голова Комісії, який не забезпечив порядку в державі. Тому мені довелося використовувати не службові, а особисті зв'язки, скрізь — і в КДБ, і в ВМС, і в збройних силах. Мені довелося займатися навіть прямим блефом. Наприклад, мені вночі повідомили, що в аеропорту Бориспіль приземлилася дивізія військово-транспортних літаків Іл-76 з Білорусі. Один Іл-76 — це десь до 200 десантників. Я подзвонив

Чічеватову і сказав: «Зважаючи на таку інформацію, а ви нас не повідомили, зараз наші люди починають блокувати смугу». А для цього вистачить вигнати мотоцикл на злітну смугу. «Ви хочете, щоб пів-Києва було у Борисполі?». Чічеватий відповів щось незрозуміле. Але з досвіду я розумів, що, незважаючи на мій блеф, Чічеватий і ті, хто за ним стояли, відчували, що моєї підтримки їхніх дій немає і не буде.

Інший приклад — це вже під час ГКЧП. Йде засідання Верховної Ради, а над будинком Ради три гелікоптери зависли. А що таке захопити Раду для професіоналів повітрянодесантних військ? Нульова проблема. Відверто кажучи, я думав, що йде саме до цього. Це був акт психологічного залякування. Я в цей момент був у кабінеті Масика і також почав трохи блефувати. Не маючи у розпорядженні жодної структури, окрім патронатної служби, ми справлялись. Особливо критичний момент був, коли на площі Незалежності зібрався величезний мітинг. Уже зібралось близько двадцяти тисяч людей і мені повідомили, що площу розділяють ланцюжками військових. Мені зразу стало зрозуміло, що намагаються оволодіти площею. Потім пустять сльозогінний газ і весь народ пускатиме сльози. Ще трохи і почалась би бійка. Але у той же спосіб я подзвонив Чічеватову і поговорив з ним. Тобто це були зовсім не жарти. Небезпека була тоді поважною, адже на території України перебувало більше мільйона людей зі зброєю, які контролювались Москвою.

Україна проголосила незалежність, а як створювались армія і спецслужби?

Приймалось рішення Верховної Ради розпустити КДБ УРСР, створити комісію ВР по ліквідації КДБ УРСР і формуванню власної служби національної безпеки. Також ставилось завдання підпорядкувати збройні формування на території України керівництву України. Це було дуже важко для сприйняття, особливо військовими. І тут треба підкреслити, що у цьому

є заслуга Кравчука, адже досить багато голів держадміністрацій контактували з командувачами округів, чисто по-життєвськи. Командири корпусів, дивізій ще більше були інтегровані в українське життя. І коли в деяких місцях треба було зняти напругу, глави обласних держадміністрацій вирішували дуже багато питань. На людському рівні вони зупинили дуже багато чого. Я думаю, навіть якби Язов у Москві дав команду [йти проти української влади], навряд чи хтось її виконав би.

Однак виникла інша проблема — військові, я маю на увазі вище керівництво. Україна на той момент прийняла постанову, що всі військові формування підпорядковуються керівництву України. Кравчук як голова Верховної Ради вніс пропозицію призначити міністром оборони Костянтина Морозова. І тут же присвоїв йому звання генерал-полковника. Дякуючи особистим якостям Морозова, багато чого вдалося.

Потрібно також було створити правову базу. Досить швидко ми розробили закон про соціальний захист військовослужбовців, які несуть службу на території України. Закон непростий, тоді ще ходили карбованці, почалась інфляція. Всі, хто був українського походження і служили на території України, побачили, що можна спокійно залишитись тут. Таким чином, ми створили правову базу, щоб заспокоїти військових, запевнити їм фінансове, соціальне, пенсійне забезпечення тощо. Потім цими питаннями серйозно займався Дурдинець, він очолив комісію по розпуску КДБ і створення Служби Безпеки. У комісії було 28 людей — від комуніста Коцюби до «правого націоналіста» Хмари. Дурдинець дуже досвідчений, системний трудяга.

У перші дні листопада 1991 року мене викликав Кравчук і повідомив, що є пропозиція призначити мене головою Служби Безпеки. Це відбувається в незвичний для радянських керівників процедури — у парламенті, де зареєстровано ще дві кандидатури. 6 листопада я набрав 316 голосів, і таким чином я став головою Служ-

би Безпеки.

Саме тоді почалась робота. Було чимало компонентів: звільнити декого, забрати верхівку махрових таких... І це при тому, що треба було зробити це спокійно. Плюс ще таке делікатне питання, як агентурне забезпечення у системі КДБ, яке виходило за межі здорового глузду. І тому слід було провести чимало делікатних, але напо-ристих, невідворотних дій.

Починаючи створювати структуру, я не міг призначити кадри самостійно, тільки через Комісію. Ми відкрили доступ до всіх архівів, окрім особистих даних на агентів. І коли я пропонував когось на посаду, спочатку брали його справу з архіву, перевіряли. Тобто одночасно з кадровою роботою, створенням ресурсів було чимало інших питань. Найважливіше — я знав, що треба робити закон про СБУ. Я дуже вдячний колегам з Німеччини, частково з Британії, а особливо зі США, які дали нам свої закриті інструкції, і закон про ЦРУ і ФБР. Адже як створити нормальну службу європейського зразка? Швейцарці багато допомогли. В підсумку, з великим зусиллям ми сформували цей закон, провели через кілька комісій, і 25 березня я доповів його. Для мене це була ідея-фікс.

Також ми розробляли закон про оперативно-розшукову діяльність. Ці закони витримали до сьогодні з невеликими доповненнями. Таким чином, почалось формування Служби Безпеки, створена правова база, внутрішньо-нормативна база і міжнародна правова інтеграція, тобто укладання угод зі спецслужбами іноземних держав. Але все це займало час. Тоді ще навіть не було ніде наших посольств. Нам не одразу довіряли, бо ми ж вихідні з СРСР. Мусив пройти час, щоб взаємні послуги в рамках таких угод підтвердили їх серйозність.

Як особисто сприймали незалежність працівники новоствореної спецслужби?

По-перше, в системі колишнього КДБ існували Особливі відділи, тобто структури

КДБ СРСР (наприклад, у збройних силах), що напряду підпорядковувались Москві. І дуже рідко співпрацювали територіальні органи КДБ та Особливі відділи. А тут значна частина спецвідділів переходить в українську службу. У цих відділах працювало дуже багато офіцерів неукраїнського походження. І тому одразу після розвалу багато з них поїхали додому. Але в територіальних органах (цим, власне, Україна відрізняється від Прибалтики, від Казахстану) вихідців з України було десь 95%, а приїжджих, наприклад, у Комітеті, одна чи дві людини. Саме тому вони не підтримали ГКЧП. І мені довелося також це вирішувати. В перший тиждень було звільнено десь 17 генералів, але більшість із них ніколи незалежність не сприймали. Дотепер, коли ми іноді бачимось, дехто мені каже: «Ось бачите, ось вам ваша незалежність». Таким чином, довелося звільнити багатьох. А набирали через Комісію. Пам'ятаю випадок, коли заступника начальника 5 Відділу боротьби з націоналізмом з Рівного я запропонував перевести до Тернополя. Я знав, що він нормальна людина і нікому зла не зробив, нікого не посадив. Його допитували хвилин 15, а мене — 30. Його, врешті, призначили. Проте ми попросилися десь із 30–40% попередніх працівників, а в деяких секторах — і з 70%.

Проте, наскільки я розумію, тоді до СБУ набрали людей переважно з КДБ?

Так, переважно з КДБ, ззовні було небагато людей. А потім за підтримки Комісії та Кравчука створили структуру із захисту державності, щось на зразок 5 Управління. І якусь частину людей довелося взяти з КДБ. Вони нормальні люди, і щоб зняти підозру до людей з нового підрозділу, які попередньо були в 5 Управлінні (адже не усі в 5 Управлінні займалися репресіями), я запропонував на посаду начальника цього управління Віктора Бурлакова. Це був шок для багатьох, але Кравчук підтримав мою ідею. Бурлаков був одним із заступників Руху і запідозрити його в ан-

тиукраїнських поглядах було важко.

Які головні виклики, пов'язані з безпекою української держави на початку 1990-х, були найбільш актуальними?

З професійної точки зору — це присутність великого військового формування, яке не підлягало керівництву України, ті Особливі відділи, які не всі виїхали. Потім нам довелося займатись оперативним розкриттям працівників цих відділів. Чимало клопотів було пов'язано з Чорноморським флотом як джерелом кримського сепаратизму. Адже флот мав російське розвідувальне управління на території Криму. Це був абсурд!

А за великим рахунком — це, безумовно, фактор Росії. Нам серйозно повезло, що на тому важкому етапі в Росії при владі був Єльцин. Хоча насправді Єльцин — непростий, махровий росіянин, умілий, досвідчений. Переговори з ним — справжня каторга. Мені довелося з ним особисто обговорювати декілька базових угод. Отже, безумовно, перша загроза — це російський фактор через дві проблеми — ЧФ і Крим. А друга — збройні сили колишнього СРСР на території України. Крім того, на території України базувалась величезна ядерна потуга, 43-я ракетна армія. Виникла проблема ядерної демілітаризації.

Відносини склалися важко, оскільки у самій ментальності російського вищого керівництва до сих пір сидить імперський дух. Вони не соромляться цього, дуже відкрито вважають, що це вірно. Я пам'ятаю, коли Євген Примаков, тодішній начальник розвідки Росії, сказав мені під час переговорів: «Євгене Кириловичу, ну ніхто і ніколи в Росії не прийме положення, що Севастополь — це не російське місто». Я думаю, з часом у нього відбулась трансформація. І тому дух експансії, проникнення за межі своєї території і створення буферів навколо себе — це є і буде. А це означає експансію в Україну.

Тобто у перші роки незалежності була помічена діяльність російських

спецслужб на території України?

Звичайно, але на той час їм не треба було створювати щось спеціальне. Що значить — Особливі відділи радянського КДБ СРСР на території України? Це не означає, що вони розформовані і нічого не залишилось. Адже військова контррозвідка займається між іншим так званим оточенням — вербує людей навколо частини, домовляється з ними на крайній випадок, закріплює, чимось заохочує. Тобто вони працюють навколо підрозділу. Крім того, за практикою і теорією радянської доктрини, там, де знаходяться великі військові бази, створюються утворення на випадок надзвичайної ситуації. Отже, якщо навіть спецструктури пішли з якогось регіону, це не означало, що там не залишилось нічого такого, що не може бути використане.

Пам'ятаю, як критичної ситуації в Криму підійшла до критичної точки. Президентом у Криму став тоді Юрій Мешков. Наприклад, почалась інфільтрація через Тамань військового спецназу під виглядом кубанських козаків, творчих колективів, рибаків. А це молоді накачані хлопці! Нам вдалося тоді виявити базу російської спецслужби в одному з готелів Криму. Окрім того, вздовж Азовського моря є дуже гарні місця для дач. І там у приватному порядку військовим відставникам побудували кілька поселень. Згодом виявилось, що це працівники військових спецназів, які пішли на пенсію. А в Росії спецназ — це до смерті спецназ. І при інфільтрації одразу проявилась активність тих відставників-пенсіонерів.

Отже, в принципі, Росія як фактор довгий час залишалася своєрідним викликом для України. А оскільки вітер політичної агресивності Росії періодично мінявся, то, за логікою та ментальністю військових і політичних керівників Росії, вони ніколи не хотіли нічого віддавати. І ця логіка до сих пір проявляється у поведінці нинішнього російського керівництва Путіна та Медведєва, навіть після зміни Ющенка на нібито їхнього симпатика Януковича. Подивіться, вони ніяк не можуть вирішити

питання розподілу Азовського моря, Керченської протоки і коси Тузла. Здавалось би, український президент нормалізує відносини з Росією, але вони не можуть ані на міліметр поступитися. І я думаю, це буде завжди, це абсолютно інша політична ментальність вищого політичного керівництва, аніж наша. Я навіть трохи жалкую, що нам не вистачає такого українського експансіонізму, що треба лізти скрізь, всюди закріплюватись.

Як ви вважаєте, Україна впоралась з викликами в роки незалежності?

Знаєте, так, ми вирішили багато проблем. Якщо згадати Радянський Союз і порівняти з тим, що створене — це небо і земля. Ностальгія старшого покоління пов'язана не з незалежністю, я вважаю, це причина суто соціального характеру. Колись один колишній партійний функціонер почав критикувати незалежність. Я його питаю, а ти хотів би знову їздити до Москви на утвердження свої кандидатури і вчинків? Це тебе не зачіпає? Сказав, що зачіпає.

Звичайно, знаєте, коли немає свободи слова і за неї борються, сам процес боротьби породжує талановиті речі. А коли вона є, проявляти свій талант складніше, виявляється, що ти пишеш нецікаво. Так і з незалежністю. Звичайно, велика частина людей не звикла до конкурентності. І ця інфекція — радянська ментальність, яка живе в багатьох до сих пір, передається частині молодих людей. Вони вважають, що держава має турбуватися про всіх. Але ж якщо ти молодий, здоровий, є голова на плечах — працюй. А до цього не звикли. Звичайно, у нас невисокі соціальні параметри і вони породжують контраргументацію. Але поступово, я думаю, ми виберемось з цього.

Дисент, засмічений національними вимогами

№ 2/2010

Мирослав Маринович, Київ

Фото: В'ячеслав Раєвський

Нинішній стан українського дисидентства детермінований його історією і цінностями, а також внутрішніми слабкостями, які корінилися в обох згаданих вимірах. Саме на цій осі координат і можна розкласти траєкторію його подальшого руху в часи незалежності України.

До історії Руху опору

Генеza українського дисидентства була подвійною, що зумовлено подвійною природою СРСР — як тоталітарної держави і як російської імперії, закамфльованої під комуністичний союз.

З одного боку, дисидентський рух був спробою серйозного спротиву злочинній тоталітарній системі, що мав за мету демократизувати суспільство. У цьому сенсі українські дисиденти стояли на спільній платформі всіх радянських дисидентів. На ранніх етапах до дисидентського руху увійшли навіть переконані комуністи, які прагнули «комунізму з людським обличчям».

З іншого боку, український дисидентський рух черпав наснагу в національно-визвольній боротьбі українців і, власне, був його продовженням, але вже іншими політичними засобами. Це відрізняло українських дисидентів від російських, в чиїх очах український рух був «не чисто демократичний», а «засмічений національними/націоналістичними вимогами». Деякі з українських борців навіть цураються слова «дисиденти», воліючи окреслювати себе як «політв'язні» чи «діячі Руху опору».

Українське дисидентство пережило кілька фаз розвитку: період романтичних надій (до перших арештів 1965 р.), період отверезіння та публічних протестів (до другої хвилі арештів 1972 р.) і період радикалізації руху та правозахисної діяльності (після 1972 р. і до кінця 80-х років). У той третій період єдина назва «українське дисидентство» фактично окреслювала стро-

кату групу незгодних, до якої належали і помірковані інтелігенти, які прагнули передусім творчої свободи, і правозахисники, які відгукнулися на загальносвітовий рух за права людини; і політичні борці, які ставили питання про незалежнення України та зміну державної системи.

Дев'ятого листопада 1977 року група із десяти відчайдухів на чолі з письменником Миколою Руденком створила у Києві Українську групу сприяння виконанню Гельсінських угод (сьогодні більш уживана назва — Українська Гельсінська Група). У своїй «Декларації» Група окреслила свій правозахисний характер та оприлюднила свої прізвища та адреси, обстоючи тим самим легальну (непідпільну) форму діяльності.

Проте здавалося, що легальні групи опору для радянської влади були навіть небезпечніші за підпільні. Після трьох місяців вагань влада по черзі заарештувала вісьмох та видворила за кордон двох членів першої десятки. Проте це лише мобілізувало протестну частину українського суспільства, і впродовж 1980-х років Група пережила ще дві хвилі входження до неї членів-«камікадзе», які неминуче зазнавали переслідувань. Сьогодні вважається, що до УГГ вступила 41 особа. Українська Гельсінська Група ніколи не оголошувала про свій саморозпуск і продовжувала свою діяльність чи то в ув'язненні, чи за кордоном. За весь час існування УГГ мали місце одне зречення членства в ній (Олесь Бердник) та одне самогубство (Михайло Мельник). Сьомого липня 1988 року деякі члени Української Гельсінської Групи заявили про створення Української Гельсінської Спілки, яка задекларувала вже політичні цілі і стала прообразом політичної партії.

У часи незалежності члени українського Руху опору 1960–1980-х років розшарувалися за різними суспільно-політичними орієнтаціями. Частина з них — ті, що орієнтувалися на зміну державної системи, — очолила політичну опозицію і зробила певну політичну кар'єру. Менша частина

дисидентів відмовилась долучатися до політичної діяльності, продовжуючи обстоювати права людини чи діяти на культурно-релігійному полі. Нарешті, ще одна частина колишніх дисидентів-політв'язнів — чи то за віком, чи за станом здоров'я — відійшла від активної діяльності, епізодично вдаючись лише до принагідних громадських кроків.

Розмаїття політичних орієнтацій, що їх обрали колишні дисиденти, яскраво ілюструє той факт, що їх об'єднувало передусім неприйняття імперської й тоталітарної комуністичної системи, тоді як шляхи майбутнього розвитку України кожен із них бачив, фактично, по-своєму. Як виявилось згодом, це обернулося слабкістю дисидентства, оскільки роздрібило його політичні сили і спричинило внутрішню конфліктність.

Цінності дисидентів і сучасність

Сьогодні українське дисидентство може водночас гордитися своєю причетністю до очевидних національно-демократичних здобутків і розпачатися не менш очевидними моральними втратами.

Чи не найголовнішою цінністю, яку обстоювали борці Руху опору, була свобода — свобода громадянська і національна, творча та релігійна. Поставлені цілі були в основному досягнуті, хоч усе, звичайно, пізнається у порівнянні.

Так, нинішній рівень громадянських свобод є неймовірний у порівнянні з радянським часом. Проте порушення прав людини не зникли — вони лише змінили свій характер. Українська влада у різний спосіб усе ще травмує гідність людини, що веде до зменшення обсягу людських прав і заниження рівня відповідальності громадян. Тому спочивати на лаврах колишнім дисидентам не доводиться.

Національну незалежність України здобуто, проте внаслідок внутрішніх міжрегіональних протиріч та енергетичної залежності від Росії фактична незалежність суттєво ослаблена. Разом з цим, в Україні

Україна потребує нового солідарного громадянського руху — руху за введення верховенства права і за моральне одужання суспільства. Можливості колишніх дисидентів у започаткуванні такого руху обмежені: частина з них має надто поважний вік, інша частина — внаслідок політичних компромісів періоду незалежності — перестала бути для народу моральним авторитетом. Тому питання, хто очолить отой неминучий, як на мене, майбутній громадянський рух, залишається відкритим.

зберігається міжетнічний мир, і свобода етнічних меншин (виразна мета дисидентів) в основному захищена.

Чи не найочевиднішим є прогрес у сфері релігійної свободи. Завдяки приблизному паритетові сил між різними релігійними та конфесійними групами, ця свобода виявляє здатність до самостабілізації.

Отже, у багатьох визначальних параметрах національного буття місія дисидентів завершилася достатньо успішно. Проте є дві сфери, в яких ця місія зазнала нищівної поразки, а саме: дисидентська віра у встановлення верховенства права та у відродження суспільної й особистої моралі. Беззаконня й аморальність комуністичного періоду змінили форми, але при цьому, здається, лише посилились. Старі стримувальні механізми занепали — нові не розвинулись. Корупція буяє. Помаранчевій революції вдалося відродити надію на суспільне одужання, але ненадовго.

Давнє солженіцинське гасло «Жити не по лжи» так і залишилося мрією. Попри всі здобутки у сфері свободи слова, нинішня Україна не живе за правдою. Свобо-

да слова і преси тримається на розмаїтості кланів, кожен з яких, відповідно до своїх кланових інтересів, озвучує частину правди, «приправляючи» її часткою облуди. У країні взаємодіє ціла низка напівправд, які викликають у людей сум'яття і сприймаються як одна велика неправда.

У можливість побудови справедливого ладу сьогодні в Україні вже мало хто вірить. Слабкість громадянського суспільства уможливила безконтрольність економічних та адміністративних зловживань. Криза судової влади спричинила почуття незахищеності. Надії дисидентів на встановлення верховенства права не справдилися. Спроба Помаранчевої революції домогтися цього також не мала успіху.

Це піднімає питання щодо правильності позиції дисидентів, яку вони зайняли після падіння СРСР, у питанні неприйняття комуністів до відповідальності за злочини комуністичного режиму. Почати з «чистого аркуша», як вірили дисиденти, не вдалося, і нерозкаяність гріха комуністів (і непокараність їх за злочини) закономірно обернулася гріхом кучмістів. У результаті в народі розвинувся правовий нігілізм, а національний дискурс легко адаптує кланову лояльність і пристосуванство, толерує неправду й лукавство.

Віра усіх радянських опозиціонерів, що наступний, посткомуністичний уряд буде розумніший, інтелектуальніший, також занепала. В нинішній Україні інтелектуали намагаються сформулювати нові й перспективні стратегії розвитку, але реалізувати їх не можуть через щораз більшу замкнутість влади. Інтелект потрібний останній, фактично, лише для обслуговування своїх політичних егоїзмів.

Так само малоефективними є голоси поодиноких моральних авторитетів (зокрема, й серед колишніх дисидентів, як от голос Євгена Сверстюка). Внаслідок тієї ж самоізоляції керівної еліти ці голоси поки що «даремно волають у пустелі». Слабкість їх не в тому, що народ нібито не поділяє їхніх висновків про моральну деградацію владної еліти. Згідно з деякими

опитуваннями, понад 55% опитаних назвали занепад моралі головною причиною нинішніх суспільних бід України. Проблема насправді в тому, що протистояння правовій і моральній розперзаності за умови браку солідарності видається людям надто небезпечним, програтим, а тому непривабливим ділом.

У цих умовах Україна потребує нового солідарного громадянського руху — руху за введення верховенства права і за моральне одужання суспільства. Можливості колишніх дисидентів у започаткуванні такого руху обмежені: частина з них має надто поважний вік, інша частина — внаслідок політичних компромісів періоду незалежності — перестала бути для народу моральним авторитетом. Тому питання, хто очолить отой неминучий, як на мене, майбутній громадянський рух, залишається відкритим.

Натомість можна твердо сказати, що колишні дисиденти заклали для нього найважливішу передумову — життя у свободі. За два десятиліття український народ пройшов велику школу свободи. І навіть якщо здобутий у ній досвід є почасти негативним, він усе-таки є неоціненним для того, щоб люди могли вирости зі стану тоталітарного «гвинтика» до рівня відповідального громадянина.

Володимир Горбулін: «Держава, яка не бачить на 3-4 роки вперед, це сліпа держава»

№ 7/2008

Розмовляв Петро Андрусечко

Фото: Петро Андрусечко

Розмова з відомим державним діячем України, колишнім Секретарем Ради національної безпеки України, одним із авторів Концепції національної безпеки і оборони України, радником президентів України — Володимиром Горбуліним.

У своїх інтерв'ю ви багато разів підкреслювали, що важливим етапом вашого життя був період роботи на Південному Заводі.

Я працював у КБ «Південне», це те КБ, яке розробило чотири класи стратегічних ракетних комплексів. Ці розробки привели до ракетно-ядерного паритету між США та Радянським Союзом. Останні дві — це ракети СС-18 та СС-24. Як відомо, ракети СС-18 сьогодні продовжують нести бойове чергування у стратегічних ракетно-ядерних силах Російської Федерації і ці ракети, на мій погляд, сьогодні не мають аналогів у світі. Це ракети, на які ніхто не може дати гарантії, що вони не подолають будь-яку існуючу на сьогодні систему протиракетної оборони. Безумовно, робота у цьому КБ — це перші кроки. Я туди прийшов після закінчення фізико-технічного факультету Дніпропетровського університету. Захистив там кандидатську дисертацію, яка була пов'язана якраз із проблемою експлуатації стратегічних ракетних комплексів. КБ дало мені школу, яка, я вважаю, навіть дотепер продовжує відігравати значну роль.

Яка була атмосфера у закритому на той час місці?

Так, воно дуже довго було закритим. Рішення про створення Центру розробки ракет на базі заводу, який до того виробляв автомобілі, було прийняте ще Й.Сталініним одразу після війни. За весь період

існування, тобто до розпаду Радянського Союзу, це був головний центр будівництва і розробки стратегічних ракет у Союзі.

Люди працювали самовіддано, без субот і неділь, особливо в перші роки становлення заводу і КБ «Південне». Ентузіазм, відданість справі, на мій погляд, ні з чим порівняти не можна. Люди вірили, що вони повинні забезпечити мир у всьому світі. Ця ідея їх об'єднувала і вона робила їх не просто ентузіастами, а дозволяла працювати на межі людських можливостей.

Ви тоді працювали з Леонідом Даниловичем Кучмою?

Так, ми з ним закінчували фізико-технічний факультет Дніпропетровського університету. Тільки він у 1960, а я у 1962 році, але познайомились, коли я прийшов працювати у КБ. Всі були молоді, середній вік був близько тридцяти років, природно, у нас були наміри не лише працювати з ранку до вечора. Серед нас було чимало, як тоді говорили, фізиків-ліриків, творчих людей, хоча ми були чистими ракетниками. Він на той час очолював комсомольську організацію. Спочатку були просто знайомими, потім стосунки стали більш дружніми, і якийсь час ми безумовно були, можна сказати, великими друзями.

Україна не зовсім відома у світі як держава з потужною ракетною галуззю.

Я не хотів би з цим погодитись. Дійсно, в перші роки після розпаду Союзу вся галузь ракетобудування чомусь пов'язувалася лише з Росією, але вже у 1992 році я був запрошений до Комітету ООН з космічних питань. Мені надали 15 хвилин, але я виступав, здається, хвилин 45, і запитання тривали більше півгодини, і ніхто не протестував. Я розповів, що Україна — це центр космічної та ракетної галузі. Що у нас є ракети СС-17, СС-24, що у нас є ракети-носії «Циклон», «Зеніт», 400 космічних апаратів, які були розроблені у Дніпропетровську і вийшли на орбіти. Люди

дуже добре знали, що таке Радянський Союз і ракетно-космічна галузь, але не знали, що такий пласт роботи виконували безпосередньо у Дніпропетровську. Хоча не можна говорити тільки про Дніпропетровськ. Ми мали багато заводів і у Харкові; у Києві були заводи, які виробляли системи управління всіма стратегічними ракетами, в тому числі для корольовських ракет, які й зараз літають, так званої «сімки». Фахово працювали інститути Академії Наук, усі технологічні процеси, такі як зварювання, різка та інші розроблялися в Інституті електрозварювання Патона. У нас були дуже сильні інститути по фізиці космосу. Закритість, яка існувала в часи Радянського Союзу, просто давала те, що усі говорили про Радянській Союз, і що ніхто на карті Союзу не вказував конкретно. Найголовніше: наша ракетно-космічна галузь свою спроможність довела. І по космічних послугах ми продовжуємо займати провідне місце у світі.

Хоча, безумовно, масштаби скоротились, ми відмовились від ракет-носіїв, які виконували єдину функцію: донести до цілі ядерний заряд. Ми єдина країна, яка добровільно, після підписання Будапештського меморандуму, звільнилася від ядерної зброї. Ми знищили не тільки свої стратегічні ракети, але й шахти, і 46 ракет СС-24. До травня 1996 року ми вивели усі пускові заряди. Жодна країна у світі такого не зробила і напевне не зробить.

Як оцінити такий крок України з позиції сьогоденної геополітичної ситуації? Це було правильне рішення?

До цього кроку нас підштовхували і Росія, і Штати. Справа у тому, що пускові ракети розроблялись в Україні, а ядерні боєголовки — у Росії. І було таке 12 Управління Міністерства оборони СРСР, яке мало ексклюзивне право їх ставити і знімати. І коли відбувся розподіл, 12 управління заявило, що у нас працювати не буде. А ракетам же потрібне гарантійне обслуговування. Росія назустріч тоді не пішла. А до

того ж, як ми могли, будучи відповідальною державою, гарантувати всьому світу, що у нас не повториться, скажімо, другого Чорнобиля? Кожна ракета СС-24 мала ядерний блок. Кожен такий блок в тритиловому еквіваленті — 0,44 мегатонни. На Хіросімі і Нагасакі упали ядерні заряди, еквівалентні 0,02 мегатоннам. А таких твердопаливних ракет СС-24 у нас було 46, а ще інших — 136. То як можна було гарантувати всьому світу, що ми будемо проводити гарантійний огляд? А вони мали певний термін, їх треба було замінити і ставити нові блоки, які можна було привезти лише з Росії. Я думаю, цей крок ще до сьогодні недооцінений світовим товариством, на жаль. Але це був єдиний можливий крок.

На жаль, Україна на такому перехресті глобальних інтересів, що забезпечення її незалежності неможливе без гарантії з боку військово-політичного блоку, ефективного у своїй роботі. А блок один — НАТО.

Чим для вас особисто був 1991 рік?

Події розвивались таким чином, що не треба було бути дуже розумним, аби спрогнозувати розпад Союзу, це я можу зараз щиро сказати. Безумовно, ніхто не очікував такої швидкості. Союз не міг залишатися в такому форматі, в якому існував. І те, що сталося, на мій погляд, — закономірність. Дуже добре, що це відбулося, в принципі, мирним шляхом.

Перші роки незалежності були дуже важкими і з точки зору геополітики, і економіки. Ви перейшли тоді на іншу роботу.

Я змінив роботу, коли прийшов Кучма і став президентом. Ми мали бесіди ще у 1993 р. відносно деяких питань державного управління. Враховуючи, що ми з ракетного сектору, а я працював у ЦК Компартії України завідуючим сектором ракетно-космічної галузі, ми були знайомі з формами управління з огляду національної безпеки у різних країнах. Тоді я йому запропонував, що треба існуючому на той час (ще при президенті Леоніді Кравчуку) Інституту Ради національної безпеки надати нове життя і зробити його органом, який би виробляв стратегічні рішення, бо держава, яка не бачить на 3-4 роки вперед, це сліпа держава.

Власне тоді було чимало різних проблем, наприклад, питання Криму.

Проблема Криму була важкою, оскільки була прийнята Конституція, яка встановила посаду президента Криму. Це, на мій погляд, було перебільшенням федеративності Криму. Прийшли люди, які керувалися популістськими засадами і мали низький рівень відповідальності. І восени довелось діяти хірургічними методами, щоб навести лад у Криму. Високого рівня сягнула криміналізація Криму. Але була ще одна складова подій в Криму. Після того, як почало повертатися татарське населення, важко було знайти ліберальні форми, які б дозволили їм влаштуватися. Вони їхали без попередження, але це їхнє святе право — після такого переселення. На наш погляд, на погляд України, ми повинні були вирішувати татарську проблему спільно з Росією та Узбекистаном, а не самотужки. Ми єдині, які поставились до цього по-людськи. Нам ніхто не допомагав.

Як ви вважаєте, чи вдасться Україні вирішити питання розміщення Чорноморського Флоту до 2017 року?

Якщо бути послідовним, то можна вирішити. Справа в тому, що підписанню Договору між Україною та Росією 31 травня 1997 року передувала важка і напружена

робота. Президент Борис Єльцин фактично не погоджувався на підписання Великого договору без трьох угод, бо Великий договір був парафований у 1996 році тодішнім прем'єр-міністром Євгеном Марчуком і першим заступником прем'єр-міністра Росії Олегом Сосковцем. За великим рахунком, начебто все було згорнуто, а по трьох угодах йшла важка робота. Ну дійсно, спробуйте розділити Чорноморський флот, і умови його перебування визначити, і газові борги втиснути у цю складову. Тому три угоди були більш-менш нормальними на той час, але вони передбачали і надалі продовження роботи над ними, і пошук, і уточнення. На жаль, так складалась ситуація, що ані ми, ані Росія (але їй напевне було вигідно) не зробили такої роботи. І тільки з приходом до влади президента Віктора Ющенка почали піднімати це питання.

Експерти вважають, що на виведення ЧФ потрібно від чотирьох до семи років.

Експерти по-різному вважають. Діапазон широкий. Я би сказав так: три — п'ять. Це залежить від того, наскільки Росія готова і може побудувати у Новоросійську свої бази. Зрештою, тут наявні не тільки інтереси Росії. Близько 30 тисяч людей у Севастополі пов'язані з флотом. Підхід повинен бути виважений. Але якщо воля держави буде правильним чином зорієнтована і при стійкості позиції, це питання можна буде вирішити. Потрібно наводити аргументи, захищати свою позицію. Це буде важка робота.

Між іншим, цілий ряд західних експертів, коли йшлося про надання ПДЧ Україні у Бухаресті, казали, що можна відкласти рішення по ЧФ і знаходити спільну мову України з Росією. Для мене це було трохи дивним. Очевидно, було би фантастикою, якби ми поставили це питання перед Росією вже у 1991 році.

Ви з 90-х років були прихильником приєднання України до НАТО. Ви

і тепер вважаєте, що це найкращий шлях для України?

Я думаю, це безальтернативна ситуація для України. На жаль, Україна на такому перехресті глобальних інтересів, що забезпечення її незалежності неможливе без гарантії з боку військово-політичного блоку, ефективного у своїй роботі. А блок один — НАТО. Тому з початку 90-х, принаймні з 1995 р., я був першим, і наше МЗС підписало угоду «Партнерство заради миру», а згодом, окремо, «Партнерство заради миру». Я у відрядженні до США, під час переговорів у вересні 1996 року, отримав підтримку важливості створення документу між Україною та НАТО, який був названий «Хартія Україна — НАТО». Я керував підготовкою цього документу. Хоча, безумовно, все залежало від рішення президента, а би не хотів перебирати на себе. Тоді дуже плідно працював наш посол у Брюсселі, я маю на увазі Бориса Тарасюка. І міністр закордонних справ Геннадій Удовенко — також. І потім, у 1998 році в Брюсселі, я презентував Програму співпраці з НАТО. Після відходу з поста Секретаря Ради національної безпеки та оборони я ніколи не відходив від своєї орієнтації у цьому плані.

А у 2003 році, будучи помічником президента Кучми з питань безпеки, за його дорученням я створив Центр євроатлантичної інтеграції, який існує і до сьогодні. Він мав лише дорадчі функції, але це була та установа, яка першою взялась за контроль виконання планів Україна — НАТО. До цього часу ніяких змін у моєму світогляді не відбулося з цього приводу. Єдине, що я вважав: ПДЧ, якщо воно буде прийняте у Бухаресті, може бути важким з точки зору виконання, практичного підходу. У нас не існує відповідної системи державного управління, яка б забезпечувала, в першу чергу, з інформаційної точки зору, з точки зору реформування сектору безпеки і сектору економіки, юридичне поле діяльності для забезпечення стандартів нашої роботи. Ще багато треба працювати. Хоч і відзначають, що у сек-

торі оборонної безпеки багато чого зроблено, але, на мій погляд, цільовий план Україна – НАТО на 2008 рік на 80% відповідає Плану Дій, а План Дій на 80–85% відповідає ПДЧ. Так що я поділяю думку наших деяких державних посадовців: якщо ми плідно попрацюємо у цьому році, то потім з Планом на 2009 рік досягнемо успіху. Адже головне не ПДЧ. Що таке ПДЧ, що воно дає? ПДЧ значно посилює контроль з боку НАТО і України того, що ми на себе взяли. А ми, як усі на пострадянському просторі, не дуже любимо себе контролювати. Я не кажу, що не здатні, але не любимо. Тому свою позицію я ніколи не змінював. Більше того, відверто кажучи, свого часу я возив прем'єр-міністра Віктора Януковича у Брюссель, щоб його представити своєму великому другу пану Джорджу Робертсону.

Антинатовська теза була висунута під час виборів 2004 р. російськими і нашими політологами, адже з точки зору Януковича давала більші шанси для перемоги на виборах. Були три моменти: проти НАТО, російська мова і конфесійне питання. Але, на жаль, це стало стрижнем не тільки президентської кампанії 2004 р.

Закордонні експерти зауважують дві проблеми для вступу в НАТО. Перша — брак консенсусу серед політиків, а друга — відсутність підтримки у суспільстві. Їх можна змінити?

А вони поєднуються. Вони знаходяться в одному форматі. Антинатовська теза була висунута під час виборів 2004 р. російськими і нашими політологами, адже

з точки зору Януковича давала більші шанси для перемоги на виборах. Були три моменти: проти НАТО, російська мова і конфесійне питання. Але, на жаль, це стало стрижнем не тільки президентської кампанії 2004 р., але і парламентських виборів 2006 р., а потім і позачергових виборів. До 2004 р. відсоток людей, які вважали можливим вступ у НАТО ніколи не був меншим 33–35%. Але пропаганда виявилася дієвою, лягла в добрий ґрунт. Безумовно, населення не мало належної інформації: як змінюється НАТО, які цілі перед собою ставить, яка це організація. Хоча великий обмін вже є, багато людей, зокрема депутатів, їздили у Брюссель, їх знайомили з програмами НАТО. Чому б не розказати про Програму «Наука заради миру та безпеки»? Або по лінії МНС чимало було ситуацій, коли допомагало НАТО, зокрема, аварія колектора у Харкові, повені у Західній Україні. На жаль, головна теза, яку добре використовують російські діячі і політологи — «помре ваш військовий комплекс». Незважаючи на те, що Росія одразу після незалежності стала військовою зброєю робити сама, дещо виробляється в Україні. Але, безумовно, ця співпраця скорочується. Взяти хоча б приклад по СУ-27 — літак, який збирали в той час десь 44 підприємства з боку України. Тепер розробляють п'яту модель, спочатку там планували залучити 14 українських підприємств, тепер їх залишається 2. Така ж ситуація відносно радіолокаційних станцій раннього попередження. Все одно співпраця буде, але не в таких масштабах, і треба спокійно до цього ставитися. Багато країн — і Англія, і Франція, і США сьогодні співпрацюють з військовим комплексом Росії. Чому? Бо Росія бачить передовіші технології і передовіші військово-технічні рішення. Тобто Україна повинна бути конкурентноспроможною, щоб виходити на співпрацю з Росією, а не тому, що «мы братья навек».

Цілком зрозуміло, що Росія завжди буде сусідом і партнером України.

Однак, як будувати стосунки з нею?

Я думаю, це просто хронічна хвороба, просто за своїм менталітетом Росія не уявляє собі незалежної України. Але, безумовно, тут є серйозний аспект з точки зору можливої національної безпеки Російської Федерації. Хоча Прибалтика — у НАТО, Норвегія — у НАТО, Болгарію вони сприйняли нормально, а Україну... Мабуть, це припущення, але якщо Україна набере ліберально-демократичних обертів, це може бути чисто політична загроза для режиму Росії.

Щодо Євросоюзу: здається, у вас різне ставлення до інтеграції з ЄС та НАТО?

Так. По-перше, я не хотів би, щоб ми пов'язували ці два питання. Практично усі держави пройшли цей шлях — спочатку членство в НАТО, потім Європейський Союз. Але у нас країна — понад 46 млн. населення. Наш промисловий комплекс і сільське господарство — їх навіть не можна порівняти хоча б із Польщею. Наша чорна металургія, хімія — потрібна велика робота, щоб ми не розвалились економічно, ставши членом ЄС. Адже потрібне серйозне реформування. Зараз ми приєдналися до СОТ, подивимось. Я сподіваюся, з СОТ буде непогано. Тому моя думка така: тут повинен бути повільніший темп, але бажання досягнути тих стандартів життя, які є в ЄС — це абсолютно закономірне бажання України і його треба поділяти; навіть з точки зору організації виробництва, використання технологій — ми повинні прагнути до тих стандартів. Це нормальний хід з точки зору України, переведення її на постіндустріальний рівень, я поки про інформаційний рівень не кажу.

Чим відрізняється ситуація України початку 1990-х років від сьогоднішньої?

Люди вже ніколи не погодяться жити так, як вони колись жили. Люди зрозуміли, що таке свобода, відчули її смак. У нас формується громадянське суспільство, нові

умови соціального життя. У нас з'явилися молоді менеджери, у нас зароджується середній клас. За цей час виникла частина великого власного капіталу, який здатний конкурувати з російським та західним. Це великий плюс. І значною мірою у нас сформувалось бачення нашого політичного майбутнього.

Ви працювали при двох президентах...

Я знайомий з усіма трьома президентами.

Чи були відмінності між роботою з Леонідом Кучмою та Віктором Ющенком?

Я ні з чим не можу порівняти тих п'ять років, коли працював Секретарем Ради національної безпеки та оборони (1994 – 1999 – П.А.), бо у мене був не тільки величезний обсяг роботи, у мене була величезна відповідальність. Це різні люди за вихованням, освітою, характером — це все, що я можу сказати. І можливо, найголовніше, що кожний з них приходив у свій час.

Український кібернетичний прорив

№ 9/2011

Анатолій Бондаренко, Київ

Фото: "Вечірній Київ", Ю. Мосенжник, Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів

У 50–60-х роках Київ був світовою столицею кібернетики. Однак цей період закінчився зі смертю академіка Віктора Глушкова.

Передмістя Києва Феофанія, крило у приміщенні старого монастиря, осінь 1950 року. Тридцять людей, науковців та техніків, усіляко намагаються змусити працювати перший на території СРСР (і один із перших у світі) комп'ютер, або електронно-обчислювальну машину — як їх тоді називали. До цього подібні пристрої були побудовані лише в двох країнах — Британії та США.

Цікавий факт — присутність великої кількості жінок. Однією з перших програмістів машини стала Катерина Логвинівна Ющенко-Рвачова, у майбутньому відомий український кібернетик та засновник школи теоретичного програмування.

Гігантський монстр називається МЕСМ (малая электронная счетная машина), і розташований на 60 квадратних метрах. Машина виглядала наступним чином — вздовж стін стоять фанерні макети, куди вмонтовані електронні деталі: радіолампи, яких близько 6000 тисяч, конденсатори, резистори. Все це постійно ламається — і дуже важко знайти, де саме. Працювати можна лише вночі, тому що машині потрібно дуже багато електроенергії, а вдень у мережі відбуваються стрибки напруги, через що вона не може рахувати. Пам'ять машини дуже мала — сотні байт, тому приходиться вручну, у вигляді двійкових чисел записувати проміжні результати кожного етапу розрахунку.

Керує всім цим чоловік невеликого зросту, активний в рухах, захоплений своєю справою, і видно, наскільки усі оточуючі захоплюються ним. Це Сергій

Олексійович Лебедєв, директор інституту електротехніки, «батько» першого комп'ютера. Він ще в 1948 році, працюючи у Києві, незалежно від видатного американця Джона Фон Неймана, сформулював загальні принципи побудови електронно-обчислювальних машин.

Еліта еліт

Нарешті взимку 1951 року МЕСМ вдалося запустити для вирішення перших реальних задач. І не дивлячись на те, що її потужність була приблизно в сто тисяч разів менша, ніж потужність сучасного мобільного телефону, чи рахували ви коли-небудь на своєму телефоні значення спеціальних математичних функцій? Чи, скажімо, здійснювали розрахунок потужності нової електростанції? Натомість, протягом наступних декількох років МЕСМ стала основою «обчислювального ресурсу» України, і до машини везли замовлення на десятки складних наукових та інженерних задач з усього СРСР.

Після повернення Сергія Лебедєва до Москви в 1950 році, він продовжує періодично приїздити в Київ. У місті залишається працювати сильна група фахівців, головним чином з Інституту електротех-

ніки, Київського університету та Інституту математики. В 1956 році його голова, математик зі світовим іменем Борис Гнеденко, вирішує запросити на місце Лебедєва когось, хто міг би продовжити займатися комп'ютерами так само успішно, як це робив попередник.

Гнеденко запрошує Віктора Глушкова, молодого (32 роки) професора математики, що працює на Уралі. На той момент він уже встиг заявити про себе як науковець світового рівня. Докторська дисертація Глушкова присвячена вирішенню загальної п'ятої проблеми Гільберта - всі, кому вдавалося зробити внесок хоча б в одну з 23-х проблем математики, які на початку 20-го сторіччя сформував видатний німець Давид Гільберт, входять в еліту еліт представників цієї науки.

Теорія цифрових автоматів

Віктор Глушков вирішує радикально змінити напрямок своєї діяльності, залишає алгебру і погоджується взятися за кібернетику, яка йому дуже подобається. За легендою, за склом на його робочому столі завжди була записка: сьогодні перший день з числа тих, які тобі залишилося прожити. Не втрачаючи часу, у Києві він

дуже енергійно береться за справу — і результати його діяльності вражають. Завдяки школі, яку створив Віктор Глушков у Києві та Сергій Лебедев у Москві, 50–60-ті роки були єдиним періодом, коли хтось у світі міг по-справжньому конкурувати зі США у галузі комп'ютерної техніки.

За наступних десять років, завдяки теоретичним роботам школи і створенню десятків нових моделей ЕОМ, Київ у середині 60-х років на деякий час стає кібернетичною столицею світу. Тут, за ініціативи і під керівництвом Віктора Глушкова, відкривається перший в СРСР Інститут кібернетики, сюди в 1961 році з візитом приїздить батько цієї науки, американець Норман Вінер. У Києві створюються такі цікаві суміжні галузі, як біологічна кібернетика (один із тих, хто працював у цьому напрямку, був знаменитий хірург Микола Амосов).

У 1961 році Віктор Глушков розробив теорію цифрових автоматів, яка стає основою для проектування значно складніших комп'ютерів, ніж до цього. До речі, в 1997 році дуже авторитетна в галузі інформатики організація IEEE Computer Society присудила йому медаль «Піонер комп'ютерної техніки» саме за теорію по синтезу цифрових автоматів, а також за роботи в галузі макроконверсних обчислювальних систем. Останні дозволили ще у 70-х роках створити суперкомп'ютери оригінальної архітектури ЕС-2701 і ЕС-1766 з багатьма процесорами, що працювали паралельно — на той час вони не мали аналогів у світі.

Як змінити процеси керування

В 1973 році у Києві українською, а потім російською мовами виходить перша в світі «Енциклопедія Кібернетики», в якій міститься 1700 статей теоретичного, технічного, економічного та інших напрямків науки. Приблизно в той самий час Віктор Глушков пише статтю про кібернетику на замовлення іншої енциклопедії — «Британіки».

Ще в 1967 році у Львові, на заводі по виготовленню телевізорів, була введена в експлуатацію перша АСУ — система автоматичного керування виробничими процесами. Комп'ютери обробляли дані про багаточисельні показники виробництва і видавали рекомендації щодо зміни параметрів. Розробляли та впроваджували цю систему інженери та науковці з Києва, під керівництвом Віктора Глушкова. Сотні подібних систем були створені за десять наступних років на багатьох підприємствах, в тому числі оборонного комплексу. В 1960-х роках це була одна з найбільш просунутих технологій у світі. Однак успіх АСУ різних рівнів, принциповим ідеологом яких був Віктор Глушков, був одночасно для нього гірким нагадуванням про головну справу його життя, яку вченому так і не вдалося втілити.

В кінці 1950-х років Віктор Глушков приходив до висновку, що в сучасних умовах людство не здатне без комп'ютерів переступити через новий інформаційний бар'єр — кількість інформації не дозволяє це робити неозброєній людині. У зв'язку з цим у нього з'являється декілька революційних ідей щодо того, як змінити процеси керування.

В 1962 році Глушков звертається до керівництва СРСР зі своїм варіантом рішення проблеми керування економікою країни, в якій потрібно відслідковувати десятки тисяч різноманітних параметрів. Вчений переконаний, що жоден інший спосіб, за умов соціалізму, не дасть можливості ефективно вирішувати економічну проблему централізованого планування у подібних гігантських масштабах.

Його пропозиція — ОГАС (Об'єдінена Государственная Автоматическая Система), якщо говорити дуже грубо, це аналог Інтернету, який ми знаємо сьогодні, однак який був би побудований за єдиним планом. Глушков пропонував створити єдину систему керування в масштабах усієї країни — за допомогою обчислювальних центрів трьох різних рівнів з горизонтальними і вертикальними

ми зв'язками — від окремих підприємств до загальнодержавного рівня, які були б об'єднані в спільну мережу для вільного обміну інформацією.

Дуже цікаво, що прототип подібної системи, на замовлення шойно обраного президента Сальвадора Альєнде, був створений у Чилі в 1971 році. Система називалася «Cybersyn», об'єднувала дані з тисяч чилійських підприємств і робила прогноз майбутніх параметрів на підставі поточних даних. У 1972 році завдяки їй вдалося за допомогою 200 вантажівок замінити роботу 40 000 авто, які заблокували постачання їжі в Сантьяго під час антипрезидентського страйку.

Систему було створено англійськими, німецькими та чилійськими інженерами під керівництвом одного з провідних кібернетиків світу того часу, англійця Стаффорда Біра. Її доля, зрештою, як і доля ОГАС, сумна. Після путчу і приходу до влади генерала Августо Піночета головну кімнату керування «Cybersyn» та

інші елементи системи було фізично знищено.

Підкилимні ігри партапарату

Надзвичайно точний у деталях Глушков у 1962 році продемонстрував радянському «прем'єру» Олексію Косигіну всі необхідні розрахунки, з яких виходило, що навіть на існуючих тоді недосконалих технологіях таку загальнодержавну мережу можна було побудувати. Зрештою, він як ніхто знав повну картину у цій галузі. Наприклад, один із компонентів подібної мережі вже діяв — з комп'ютера наукового судна в Атлантиці дані передавалися безпосередньо на комп'ютер, що знаходився в Києві, де відбувалася їх подальша обробка. В 1968 році, на промисловому обладнанні АСУ у Львові діяли термінали даних для зв'язку з Москвою, де можна було отримати допомогу з приводу технологічних параметрів виробництва.

Пропозиція Глушкова спочатку отримала підтримку частини керівництва держави, однак з часом повний її проект був потоплений внаслідок підклимних ігор партапарату. Однак є інформація, що США, занепокоєні можливістю появи подібної системи в СРСР, пришвидшили в кінці 60-х розробку ARPANET — мережі, завдяки якій ми наразі маємо Інтернет.

Віктор Глушков за останні двадцять років свого життя — він помер в 1982-ому, у віці 59 років, витратив величезну кількість часу та енергії на те, щоб реалізувати ОГАС. Так, декілька років він займався фактично тим, що вивчав процеси прийняття рішень на підприємствах з самих низів і до самих верхів (він мав санкцію керівництва СРСР бути присутнім у кабінеті будь-якого міністра і просто спостерігати, що той робить). Це було необхідно, на його думку, для того, щоб створити комп'ютерні моделі керування економікою.

Зрештою, всі спроби переконати найвищий рівень керівників СРСР прийняти ОГАС у повному обсязі, закінчився невдачею, що на думку багатьох людей, які знали Глушкова, сильно вкоротило йому віку. Зійшлися на тому, що буде компроміс — АСУ будуть створюватися, але за бажанням конкретних підприємств, — однак далеко не всі матимуть доступ до інформації, і далеко не всі комп'ютери будуть об'єднані в єдину мережу.

Візіонери і фатальні політичні рішення

Стагнація кібернетики в СРСР та в Україні почалася ще до смерті Глушкова, хоча це був, напевне, найсильніший удар. Існувало ще декілька причин. По-перше, ентузіасти цієї науки, ймовірно, були занадто оптимістичні. Вони були переконані в її універсальності, однак поступово давалися ознаки вбудовані обмеження. Можливо, саме тому з часом про комплекс наук, пов'язаних з комп'ютерами, почали говорити, як про «інформатику» або «комп'ютерні науки», все менше використовуючи термін «кібернетика».

По-друге, в кінці 60-х років на рівні керівництва СРСР було прийняте фатальне, як пізніше з'ясувалося, рішення про те, що потрібно копіювати (читай займатися технологічним шпіонажем) технології у американців - в першу чергу це стосувалося нової серії комп'ютерів від IBM та технології виробництва напівпровідникових елементів. Варто зауважити, що як Лебедев, так і Глушков обґрунтовано переконували радянських керівників, що це призведе до відставання, а потім до неможливості конкуренції з США - однак їх не послушали.

Даремно, тому що ці люди на декілька десятиліть випереджали свій час. Один із прикладів, пророчі слова Глушкова з його роботи про безпаперову інформатику: «... натомість кожна людина буде носити з собою "електронний блокнот", комбінацію плоского дисплею та мініатюрного радіопередавача. Набираючи на клавіатурі такого "блокнота" потрібний код, можна (знаходячись у будь-якому місці нашої планети) викликати з гігантських комп'ютерних баз даних, пов'язаних у мережу, будь-які тексти, зображення (в тому числі і динамічні), які замінять не лише книги, журнали і газети, але й телевізори». Нічого не нагадує?

Жити в різних світах

№ 1/2013

Володимир Єрмоленко, філософ, Київ

Юрій Шерех-Шевельов, геніальний український лінгвіст і літературознавець, у спогадах розповідає про один несподіваний епізод, який трапився з ним наприкінці війни. «Переміщена особа», він залишав територію Радянського Союзу, вже тоді майже переможця. З України через Словаччину від дістався до Відня, а звідти мав поїхати до Пляуена, де сподівався знайти тимчасову роботу в українському емігрантському журналі.

Користуватися залізницею він не міг, не маючи спеціального дозволу. Зайшовши навмання до віденського поліцейного відділку, він, невідомий нікому біженець, попросив цього дозволу в молодого кульгавого поліціанта. Без запрошення, без жодних документів, які підтверджували би «мету поїздки» — ані «робочу», ані «сімейну».

У цій ситуації він міг, як то кажуть, залишити будь-яку надію. Але дозвіл видали: без причин, без підстав. Дав той самий кульгавий поліціант, який «вразав своєю молодістю» і, можливо, своєю наївністю чи безвинністю. Всупереч логіці війни, всупереч навіть логіці миру — звичайного, хижого миру, з візовим режимом та прикордонними постами.

«Чому?» — питав себе Шерех тоді. «Адже не було б нічого простішого, як відмовити мені. Документи в мене були унтерменшівські, ніяких доказів потреби їхати я не міг подати».

Відповідь, яку він для себе знаходить, певно, відчувають усі люди, які жили в епоху великих катастроф. В епоху, коли все руйнується, коли все стирається — і коли натомість залишається найістотніше, найвище і найнижче, найбільш ангельське та найбільш демонічне.

«[В] години розпаду імперії закони теж розпадаються, пробуджується в людях звіряче, пробуджується й власне людяне й людське», — писав Шерех.

***

Російський філософ Фьодор Степун, офіцер російської армії, член Тимчасового уряду, сприйняв більшовицький переворот як демонічну «імітацію добра». Ту саму соловйовську імітацію з «Короткої повісті про Антихриста», з механічним

голосом, посмішкою-фейком, штучно-наївними очима та зімітованими жестами. Тим самим «підробним добром», яке є насправді хитрістю зла.

«Монументальність, з якою несамопитий Ленін, як повчання капіталістичній Європі та на горі селянській Росії, зайшовся будувати комуністичне суспільство, можна порівняти хіба що зі створенням світу, як про нього йдеться у книзі Буття», — писав Степун.

У 1918–1919 роках він ще залишається в Росії; керує театром і ставить античні п'єси. «Очевидно, — пише він, — коли життя ставить перед людьми на позір непосильні завдання, воно надає їм сили, потрібні, щоб їх подолати».

У цій самій голодній, повоевній, революційній, хаотичній Росії, без минулого й майбутнього, у країні, де для мертвих не вистачає трун, він займається театром, намагається створити «театр трагічної дії» і ставить Софокла, доки його зусиллям покладає край нова радянська влада. 1922 року він емігрує.

Але чому Софокл? Чому театр? Чому і тоді, і пізніше — філософія?

Катастрофа, близькість загибелі, пише Степун, відкривали очі на тендітність життя і зривали покривала. «Всім нам ставало по-новому зрозуміло, чим є любов, дружба, чим поет відрізняється від версифікатора, справжній філософ від професора філософії, герой від позера».

«Розпізнавання сутності стало життєвою необхідністю для кожного з нас, адже на кожному перехресті на нас чекала доля, адже кожен поворот означав вибір поміж вірністю собі та зрадою себе», — писав пізніше цей емігрантський філософ.

***

І Шерех, і Степун, і багато інших знали, яка це велика драма і великий дарунок життя — жити в епоху катастроф. Жити в епоху розламу світів, загибелі старого, народження нового — відчувати їхнє взаємне тертя, їхні хронічні конфлікти, їхню сумісність і несумісність.

Сьогодні багато хто з громадян України, у свої двадцять, тридцять чи сорок років уже встиг пожити у кількох епохах. Вони народилися в Радянському Союзі чи на його уламках, дорослішали у злочинні та перехідні 1990-і, пожили в дикому капіталізмі, молодій демократії та старій-новій диктатурі. Вони знають, що таке революція і що таке реакція; можливо, цілком скоро вони стануть свідками народження нового світу, в планетарному масштабі. Їхні трагедії, можливо, були меншими від трагедій їхніх дідів, але вони все одно змогли стати свідками головної драми історії: смерті старого світу й народження нового.

Від того, як світи зіштовхуються, немов великі крижані плити під час льодоходу, наше життя часто страждає: у ньому з'являються пустоти ностальгії, незамінних втрат, бідності й самотності. Але духовне й інтелектуальне життя часто знаходить у кризах плюс, а не мінус; джерело і конфлікту, і натхнення.

Ми часто заздримо заможним та комфортним країнам світу, але забуваємо про свою перевагу: ми вже жили в різних світах, їхній же світ протягом принаймні останнього покоління радикально не змінювався. Ми знаємо про множинність світів на власному досвіді; вони ж можуть її лише інтелектуально уявити, лише розумом зрозуміти, що інші світи існують, але насправді не знаючи, що таке множинність світів на смак і на дотик.

Адже коли живеш в одному світі, в одній системі, все рухається по колу. Все чітко і ясно, немає сумнівів, є второвані дороги, добрі асфальтовані автобани для думок і відчуттів. У ньому ти не можеш загубитися, але нових шляхів також не знайдеш.

Нове мислення ніколи не народжується в рамках одного світу й однієї системи координат. Воно постає з тріщин, які поступово наповнюються досвідом — як наповнюються водою порожні пляшки під зливою.

Тільки в часи розпаду світів людина

залишається сам-на-сам зі своєю подвійною сутністю — напівангельською, напівдemonічною.

Тільки від напруги між різними світами, причому у межах одного-єдиного

життя, може піти струм, від якого щось здатне відбутися.

MINISTERSTVO
KULTURY

„Український журнал“ www.ukrzurnal.eu

Інформаційний культурно-політичний місячник для українців у Чехії, Польщі та Словаччині; № 10 (163), 2023, рік вісімнадцятий
Видано у Празі; подано до друку 15 грудня 2023 р.; видає: РУТА, e-mail: ukrzug@seznam.cz

Редколегія: Петро Андрусечко (головний редактор); Прага – Ленка Віх (керівник проекту), Яна Прокоп'юк, Богдан Копчак, Інна Біланин;
Київ – Юлія Озен, Настасія Євдокимова; Познань – Катерина Шестакова; коректор: Надія Іздрик;
верстка: Ондра Гулеш; дистриб'ютор: CZ Press spol. s.r.o.

Часопис видається за фінансового сприяння Міністерства культури ЧР. За достовірність викладених фактів відповідає автор статті.
Редакція залишає за собою право не у всьому погоджуватися з думками і поглядами авторів, скорочувати матеріали і виправляти мову.
Реєстрація: МК ČR E 16026; ISSN 1802-5862

